

ועדת פרומקין – ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות

צבי צמרת

בינואר 1950 מינתה ממשלת ישראל ועדת חקירה כדי לחקור בענייני החינוך במחנות העולים.¹ הוועדה נועדה להשיב על טענות החוגים הדתיים בנושאי הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים ולשמר את הקואליציה הממשלתית, שהתבססה בעיקר על שתי מפלגות: מפא"י והחזית-הדתית.² אולם בסופו של דבר הולידה הוועדה תוצאות שלא נצפו מראש:

א) ועדת החקירה יצאה בתוקף כנגד הקונספציה שרווחה משך עשרות שנים בחוגים נרחבים בארץ ולפיה היה על העולים החדשים להסתגל במהירות לדמות האידיאלית של 'הישראלי החדש': העובד, המודרני, החילוני. היא ביקרה את הניסיונות החינוכיים שנערכו בשנתיים הראשונות למדינה לסגל את העולים מכל הגלויות אל 'ההוויה הישראלית החדשה' – ניסיונות שהתעלמו מיחודן של עדות ישראל השונות על מסורותיהן. הוועדה ביקרה הן את התפיסה העקרונית של עליונות הישראלים הקולטים על 'היהודים הגלותיים' והן את הצעדים הספציפיים שנקטו מחנכים ישראלים כדי לשנות את העולים באחת (כגון גזיזת פאות ילדים מעולי תימן). באותם ימים – כמעט מטבע הדברים – הופנתה הביקורת העיקרית כלפי חוגי תנועת הפועלים שהיו הפעילים הדומיננטיים בקליטת העלייה הגדולה. רבים מאנשי תנועת הפועלים – מאות עובדים בשכר ומאות רבות שפעלו בהתנדבות – האמינו כי דרכם הציונית-חלוצית היא הדרך היחידה הראויה לבניין העם והארץ. הם פעלו אמנם מתוך אמונה צרופה, אך ברוח אותם ימים התלוו לאמונתם גם שיקולים מפלגתיים, שהרי המפלגה היתה אז אצל רבים חלק בלתי נפרד מהאמונה. למעשה, במבט לאחור, היתה ועדת החקירה מן הראשונות שיצאו נגד תפיסת 'כור ההיתוך' שגרסה כי היישוב הוותיק – ובעיקר זה כנוסח תנועת הפועלים – זכאי וחייב לעצב את כל העולים בצלמו ובדמותו.

ב) מסקנות הוועדה – אשר כאמור הוקמה כדי לגשר בין החילוניים לדתיים – הגביהו את המחיצות בין אלה לאלה עד כדי הקמתן של שתי מערכות חינוך נפרדות מאוחר יותר: מערכת דתית ומערכת חילונית.

ג) מסקנות הוועדה סייעו להגשמת מגמתו רבת השנים של בן-גוריון לבטל את הזרמים בחינוך.³ אולם הכפייה האנטי-דתית שחשפה הוועדה היתה אחד הגורמים לכך שביטול הזרמים נעשה באופן שונה מזה שבן-גוריון כיוון אליו וכי למפלגות הדתיות

* תודתי נתונה לאנשי המרכז והמכון למורשת בן-גוריון במדרשת שדה בוקר על הסיוע הרב למחקר ולפרופסורים מ' אביזורה, מ' אביטבול, ר' אלבוים-דוריר וז' צמור על הערותיהם. כן נתונה תודתי לכל עובדי הארכיונים והספריות שנעזרתי בהם.

נותרה גם אחרי קבלת חוק חינוך ממלכתי מידה רבה של השפעה ואוטונומיה בזרמים החינוכיים הדתיים.⁴

מסקנותיה של ועדת פרומקין נתקלו בתמיהה ובביקורתיות מרובה בחוגי הפועלים: הם, בוני הארץ, 'זכו' לדין וחשבון ביקורתי חריף על אידיאולוגיית הבניין שלהם ועל אופני מימושה. היה בכך רמז ראשון לביקורות שעוד תגאנה על כך שתנועת הפועלים – ובעיקר מפא"י, מפלגת השלטון – רצתה לסגל את העולים אליה ולא היתה די פתוחה ללמוד את אופיים, את צורכיהם ואת העוצמות החיוביות של יוצאי כל הגלויות (ובעיקר של יוצאי עדות המזרח). אנשי תנועת העבודה דחו את הדו"ח. הם סירבו לאמץ את מסקנותיו העקרוניות ולמעשה כמעט לא שינו מדרכיהם בחינוך ילדי העולים. אולם החוגים הדתיים אימצו אותו אל לבם: גם אישים דתיים מקורבים לתנועת העבודה, כגון מ' אונא וחבריו לקיבוץ־הדתי, הסיקו ממנו כי רצונם של פעילים בתנועה זו לעקור מסורות דתיות. אין כל ספק כי היו לכך השלכות מרחיקות לכת בבנייתה של מערכת החינוך ושל המערכת הפוליטית־החברתית מאותם ימים ואילך.

החינוך האחיד במחנות העולים

ראשיתה של הפרשה שתתפרש אחר כך כפרשה של כפייה אנטי־דתית היתה במאסר 1948: קבוצת עולים ראשונה במחנה העולים בחדרה ביקשה מאנשי מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, בראשותו של נחום לוין,⁵ שייקחו על עצמם את חינוך ילדיהם, ומחלקת התרבות נענתה לבקשה בחיוב. נכונותם של אנשי מחלקת התרבות היתה במידה רבה מאוד תולדה של מניעים ציוניים־חלוציים, ובתחילה נעשתה מלאכת החינוך כולה בהתנדבות.

במשך שנת הקמת המדינה התרחבה הפעילות החינוכית ונעשתה מורכבת יותר ויותר. במחצית השנייה של 1948 – מהכרזת העצמאות ועד לסוף דצמבר – עלו ארצה 102,000 עולים. בשנת 1949 עלו עוד 240,000 עולים.⁶ מערכת החינוך במדינה שזה עתה נולדה כרעה תחת עומס של עשרות אלפי תלמידים חדשים שהיה עליה לקלוט, ללמד ולחנך. בממשלת המדינה הזמנית לא היה שר חינוך. רק ב־10 במאסר 1949 נכנס לכהונתו שר החינוך הנבחר הראשון זלמן שזר. שתי המחלקות העיקריות במשרד החדש אשר הקים היו המחלקה לחינוך והמחלקה לתרבות. המחלקה לחינוך בראשותו של ד"ר ב' בן־יהודה שהיתה אמורה להיות אחראית על כל מוסדות החינוך בארץ, ובתוכם ילדי העולים, היתה נתונה בעומס רב, ועניין החינוך במחנות הוזנח עד לראשית שנת הלימודים תש"י.⁷ המלאכה הושארה אפוא בידי נ' לוין ואנשיו ממחלקת התרבות, ואלו, כאמור, עשו אותה בתחושת שליחות.

נחום לוין, איש מפא"י, עסק בקליטה תרבותית של עולים עוד בשנות השלושים. הוא היה מראשי הקולטים של העלייה הגרמנית, אירגן עבורם קורסים בעברית לילדים ולמבוגרים וכן פעילות תרבותית ציונית אחרת.⁸ לענייננו מעניינת העובדה כי בסוף שנות השלושים היתה מגמה למנותו כעורך־על של העיתונות הגרמנית שהופיעה אז בארץ. הדבר עורר מחאות קשות אצל יוצאי גרמניה אשר ראו בהצעה

למנות את לוינ' כ'קומיסאר' חוסר אמון בכשרותם הציונית.⁹ בסופו של דבר לא יצא המינוי אל הפועל.

לוינ' ואנשיו בנו עבור ילדי מחנות העולים 'מערכת חינוכית אחידה', שתפיסת עולמה הבסיסית היתה ציונית-סוציאליסטית הנוטה לחילוניות (בנוסף האתוס החלוצי שרווח באותם ימים ביישוב הארץ-ישראל). בניגוד לכלל מערכת החינוך, שבה ניתנה להורים זכות בחירה בין ארבעה זרמים פוליטיים חינוכיים – הזרם-הכללי, זרם-העובדים, זרם-המזרחי וזרם-אגודת-ישראל – לעולים במחנות העולים לא ניתנה כל אפשרות בחירה לגבי ילדיהם. במחנות העולים כפו עליהם למעשה 'חינוך אחיד', אשר התחשב רק במקצת תכניו ופעילויותיו בעובדה שרבים מן העולים היו בעלי זיקה לדת ולמסורת היהודית.¹⁰

את 'החינוך האחיד' ואת מניעת אפשרות הבחירה מן העולים נימק נ' לוינ' לפני ועדת פרומקין בשורה של נימוקים:

(א) 'הם אינם מוכשרים לכך, הם אינם מבינים, הם ממורמרים, התנאים שם איומים ואסור להכניס לשם מלחמת תרבות'; (ב) 'הילדים מתחלפים במחנות'; (ג) 'חוסר חדרי דיור'; (ד) 'חוסר תקציב'; (ה) 'מבחינה פדגוגית פשוטה מה כבר נותנים לילדים האלה במסגרת זאת, במשך שלוש שעות שניתנו בהתנדבות המורים [משך ההוראה היה ארוך יותר. אחרי תקופה קצרה היא נעשתה בעיקרה בשכר – צ"צ]. אם לא קצת עברית, קצת ידיעת הארץ, קצת טיול וקצת זמר עברי'¹¹. הנימוקים שהביא לוינ' מעידים על רגשות עליונות ופטרנליזם,¹² שאפיינו את קולטי העלייה באותם ימים, על ההתייחסות אל מחנות העולים כאל אקסטרטוריה¹³ (גם חוק המדינה – חוק חינוך חובה שנחקק בספטמבר 1949 וקבע את זכות ההורים לבחור בין הזרמים השונים – לא הוחל עליהם), על מגבלות אמיתיות של דיור, תקציב וכוח הוראה, שאמנם היו קשות מנשוא.

יחד עם זאת יש לציין כי בבסיס נימוקיו של נ' לוינ' לחינוך אחיד' היה נימוק מרכזי שעליו לא הצהיר בגלוי: אמונה עזה כי האידיאל הפועלי-החלוצי הוא האידיאל האחד הנכון שעל פיו יש לעצב את ילדי העולים ואת חינוך הדור. אידיאל זה, להשקפת אנשי תנועת העבודה ומרבית היישוב בארץ עם הקמת המדינה, הוכיח את עצמו בעת בניית היישוב העברי בארץ-ישראל מימי 'העלייה השנייה העובדת' ואילך. הוא ששינה את האופי 'היהודי הגלותי', ברוחו נוצרה ההתיישבות העובדת, הוקמה ההגנה העברית וחל מהפך בתרבות העברית. בנאומיו של נ' לוינ' ניתן למצוא הטפה ברורה לערכי תנועת העבודה ול'עולם אידיאי המחבק זרועות עולם, אנושי-עברי, חי ותוסס, אשר נושאו הוא ציבור העובדים בארץ ותוכנו כיבוש שממות הארץ בעמל כפיים, במתח חלוצי, בצדק חברתי'.¹⁴ ביומנו כתב לוינ': 'ירושלים של מעלה יש להם [לעולים – צ"צ] די והותר; יש להוסיף להם ירושלים של מטה'.¹⁵ בדיון סגור של צמרת מפא"י הזהיר: 'כל המחנות מוצפים היום בחורי ישיבה ... הם מייצגים כוחות השחור בארץ. הם לא יחנכו את הילדים האלה ואת הנוער הזה לחלוציות ולהליכה לנגב ... המלחמה כאן היא מלחמה על דמותה של העלייה'.¹⁶ היה ברור לו ולחבריו כי הדרך היחידה לבניין הארץ איננה דרכם של בני הישיבות הפורשים מן העבודה ודוחים את שירותם הצבאי, אלא דרכם של החלוצים הציונים הפועלים ברוח תנועת הפועלים והמזדהים עם ערכיה.

נ' לויין ואנשיו הגשימו – ביודעיין ובלא יודעיין – את הקו הכללי שאליו כיוון בן־גוריון, אשר קבע כי עלינו לקחת את העולה שהוא 'אבר מדולדל, מוזנח, מתנכר ומנוכר ... ונקנה לו במהירות הלשון, אם אינו יודע עברית, וננחיל לו ... את ידיעת הארץ, ונכניס אותו למסגרת לאומית, בסביבה מחנכת, ונלמד אותו עבודת האדמה ... וכך נבנה עם מאוחד בלשונו, בהכרתו, בעוז רוחו, דבק בארצו ובעצמאותו'.¹⁷ בן־גוריון, וכך גם רבים מחבריו עמו, האמין בסיסמה של 'כור ההיתוך' שהיתה מקובלת באותם הימים בארצות־הברית של אמריקה. אולם בניגוד לאמריקה סבר כי כאן בארץ 'השאלה הבוערת היא ... שאלת הזמן, הקצב. באמריקה פעל כור ההיתוך במשך שלושים־מאות שנה, ותהליך ההתמזגות טרם נסתיים; אבל אמריקה יכולה לחכות, כי השלד העיקרי שלה היה איתן ... לא כן ישראל. לנו אין זמן [ההדגשה במקור – צ"צ] ההיסטוריה דוחקת אותנו ... יש ביכולתנו לעצבו [את הנוער – צ"צ] וליצור דמותו לפי צורכי התקופה המכרעת של הנחת היסודות'.¹⁸ אולם בן־גוריון, כפי שעוד נראה, התכוון לשיטות סיגול אחרות מאלו של נ' לויין וחבריו.

תגובת החוגים הדתיים

בחוגים דתיים היתה מודעות לתהליך עיצוב ילדי העולים ברוח הנוגדת את השקפתם, אולם הם התעוררו למחות כנגד התהליך רק אחרי חודשים רבים ובעיקר אחרי מחאותיהם הקולניות יותר של עולי תימן.¹⁹ נראה שזעקותיהם ומחאותיהם של חוגים אלה מותנו עקב כמה סיבות: ריחוקם וניכורם מבני עדות המזרח,²⁰ הפלגנות הפנימית המרובה²¹ והחשש כי כל מערכת הקשרים הקואליציוניים עם מפא"י עלולה להתנפץ.²² עוד בשלהי 1948 כתב מ' שקדיאל, מאנשי החינוך של 'המזרחי', לרב י"מ קובלסקי, חבר הנהלת 'המזרחי': 'אלפים באים בכל שבוע. מכניסים אותם למחנות קלט מטעם הסוכנות ומקנים לילדיהם בתוך המחנות כעין חינוך אחיד באופן רשמי מטעם הסוכנות והמדינה. כעבור איזה חודשים עוזבים העולים את מחנות הקליטה ועוברים לערים ולכפרים ומקומות יישוב אשר הערבים נטשו. גם ההורים וגם הילדים "מעובדים" כבר כהלכה וממש בשיניים אפשר להציל משהו לחינוך הדתי שלנו'.²³ הוא קרא לתנועתו להתארגן ולפעול כנגד החינוך האחיד במחנות העולים, אך דבר לא נעשה משך חודשים ארוכים. רק בחורף 1949 החלו להישמע מחאות פנימיות וקריאות לעסקני המפלגה להתערב, והן הלכו והתחזקו לקראת הקיץ,²⁴ כלומר אחרי כשנה. רק בקיץ 1949 הגיעה המחאה הדתית גם לכנסת. ח"כ ז' גלוסקא, נציג התאחדות־התימנים, הזהיר: 'ציבור יהודי תימן הוא הקרבן הראשון ... האב והאם [עבדו קשה] לשם מטרה אחת ויחידה – למען תת לבנם או לבתם חינוך מתאים ... הורים אלה עדיין מחכים, רוצים הם לדעת מה יהיה גורל בניהם. לעת עתה מחאתם היא אילמת, אבל מחאה אילמת זו תוכל להיפך למחאה גלויה וסוערת. היום לא ירחק וצעקה גדולה תתפרץ מפיות האנשים האלה'.²⁵ באותה העת התארגנו אנשי החזית־הדתית, אשר כללה את 'המזרחי', הפועל־המזרחי, אגודת־ישראל ופועלי־אגודת־ישראל, כאיש אחד, זעקו והתקוממו כנגד הכפייה האנטי־דתית במחנות העולים ובמערכת החינוך כולה. ח"כ מ' נורוק טען ש'בזמן האחרון משתמשים באמצעים בלתי מוסריים, באיומים ובהבטחות שונות, לגזול מהורים

דתיים את נשמות ילדיהם, נגד מצפונם ונגד רצונם.²⁶ חברו ק' כהנא, איש פועלי-אגודת-ישראל, שיתמנה אחרי כמה חודשים כחבר בוועדת החקירה, קבע ש'קרו מקרים שילדים דתיים ... הועברו למקומות חופשיים, ויש לנו ידיעות על ילדים אשר ... חיים על אוכל יבש מפני שאינם רוצים לאכול טרפה ויש לנו ידיעות על ילדים שמניחים תפילין בהסתר מחשש עינא בישא'.²⁷ וחבר אחר שהיה איש הוועדה, ח"כ א"ח שאג, יצא כנגד 'אלה המכריזים על חינוך אחיד ורוצים לכפות עלינו את החינוך הכללי'.²⁸

אולם חבר החזית-הדתית האגרסיבי מכולם, שהשתמש בביטויים שאיש לפניו לא העז להשמיעם בפומבי, היה חבר הכנסת מטעם 'המזרחי', ד"צ פנקס. ח"כ פנקס, שהיה מן הפרלמנטרים הבולטים בכנסת הראשונה²⁹ ונחשב אחד המתנגדים של ציבור הפועלים,³⁰ הגיש לוועדת החינוך של הכנסת ביום ה-28 בדצמבר 1949 שאילתה כתובה ובה קישר את הפעולה החינוכית במחנות העולים עם זוועות האינקוויזיציה וטען לרצח עם. ובניסוחו: 'איני יכול לציין את המצב במחנות אחרת מאשר כפייה מצפונית ואינקוויזיציה נגד דת ישראל. איני יכול לראות כמה שנעשה במחנות אלה, אלא רצח תרבותי ודתי של שבטים בישראל'. ובדבריו הוסיף איום קשה: 'הדבר הזה – אם לא ייפסק – מן ההכרח שיביא למלחמת אזרחים ואף בדמים ממש'.³¹ בנאום שנשא בכנסת השתמש ח"כ פנקס בביטוי טעון אחר: 'אני שומר אתי עובדות שיוכיחו כי המחנות הם מחנות כפייה שקראו להם קצטים ... אין נתונים להיכנס למחנות. האם המחנות אינם מדינת ישראל?³² ראוי לזכור כי אמירות אלו נאמרו שנים אחדות בלבד אחרי שואת יהודי אירופה.

מחאות העולים ותלונות חברי הכנסת החלו להתפרסם יותר ויותר בעיתונות הארץ והגיעו כמובן גם לידיעת יהודי העולם. ככל שרבו המלים הבוטות, התעבו כותרות העיתונים וגברה הסערה בארץ ובעולם. חוגים דתיים שונים שיגרו מכתבים ומברקים לממשלת ישראל, ולראשונה מאז הקמת המדינה נערכו עצרות בהשתתפות אלפי יהודים נגד מדיניות הממשלה.³³ לכתורות מיוחדות זכו טיעוניו של ח"כ פנקס, והלחץ על ממשלת ישראל לשנות את מדיניותה הלך וגבר.

החלטה על הקמת ועדת החקירה

לבן-גוריון, אשר בעצמו החליט על הקמת ועדת החקירה הממשלתית,³⁴ אחרי שוועדה דומה החלה לבדוק את הנושא מטעם ועדת החינוך של הכנסת,³⁵ לא היתה כל אפשרות אחרת לבד מהקמת ועדת פרומקין.³⁶ לו לא היה מקים את ועדת החקירה נראה כי היו עלולים לקרות לפחות שלושה דברים שמפניהם חשש ביותר: (א) הקואליציה הממשלתית, שהוקמה רק כעשרה חודשים קודם לכן, היתה מתפרקת; (ב) התסיסה במחנות העולים ולחצי העולים היו גוברים; (ג) דימוי המדינה הצעירה בחו"ל היה נפגע, ויש להניח כי עובדה זו היתה עלולה להשפיע על יכולת גיוס הכספים מן העולם הרחב. בעת המחשבה על הקמת ועדת החקירה ציפה בן-גוריון להרחיב את הקואליציה על ידי הסכמים עם מפלגות אחרות (משא ומתן התנהל עם מפ"ם ועם הציונים-הכלליים). הוא קיווה להקטין את המשקל והתלות בחוגים הדתיים. היה ברור לבן-גוריון כי תהליך הרכבת הוועדה ותהליכי עבודתה עד השלב של הגשת

מסקנותיה יימשכו חודשים אחדים, וכינתיים התכוון לשנות את המציאות הקואליציונית.³⁷

מלכתחילה נקבעה ועדת חקירה פחות או יותר מאוזנת: כמחציתה חברים דתיים וכמחציתה חברים חילוניים. היושב ראש היה אדם חילוני – השופט העליון לשעבר גד פרומקין.³⁸ בעת הדיונים הראשוניים היתה כוונה כי יהיו בוועדה שני חברים מטעם מפא"י. אולם בסופו של דבר, בגלל לחצי סיעת 'הספרדים' שהיתה גם היא חלק מן הקואליציה הראשונה, מונה רק חבר אחד ממפא"י – ח"כ י' בן-צבי – וחבר חילוני אחר מסיעת 'הספרדים' – ח"כ א' אלמליח.³⁹ כיוון שמשמית הוועדה היתה לפשר בין הציבור הדתי לבין הציבור החילוני, טבעי היה לבחור בשני חברים חילוניים שהיו ידועים כפתיחותם כלפי העדות השונות וכלפי המסורת. גם מן הצד הדתי נבחרו שני חברים שנחשבו אצל אנשי מפא"י כאמינים ומקורבים לרוח הפועלים: ח"כ ק' כהנא, חבר קיבוץ חפץ-חיים ונציג 'פועלי אגודת ישראל', וד"ר א' בארט, איש 'המזרחי'. בהחלטת הממשלה מיום ה-17 בינואר 1950 נאמר: 'אם לא יוכל ד"ר א' בארט להשתתף ייקבע ממלא מקום לו על ידי ראש הממשלה בהסכם עם שר הפנים.'⁴⁰ בסופו של דבר א' בארט לא קיבל עליו את המינוי ובמקומו מונה ח"כ א"ח שאג. על חילופין אלה אמר י' גורפינקל בישיבה סגורה במפא"י: 'המצב הורע כאשר אחד מחמשת החברים, הד"ר בארט, יצא את הוועדה ובמקומו נתמנה הרב שאג. אנחנו חושבים את חילופי הגברא האלה ללא טובים. אם כי בארט גם כן איש המזרחי, אולם הוא יותר מסוגל מהמועמד שבא במקומו לבדוק את הדברים באופן אובייקטיבי.'⁴¹ כמזכיר הוועדה התמנה איש מפא"י יוצא תימן, י' ישעיהו.⁴²

ואף על פי כן, מיד אחרי מינוי הוועדה רבתה עליה הביקורת, ורבים בתנועת הפועלים הניחו מראש כי מסקנותיה עלולות להיות לא אובייקטיביות ובלתי מקובלות עליהם.⁴³ כך טענו במפ"ם כי מדובר ב'ועדת פיוסים' וכי 'ועדה זו, על הרכבה, מופנית נגד זרם העובדים ואין בה איש התומך בזרם העובדים'.⁴⁴ ובדיון אחר הטיחו בפני מפא"י והדתיים: 'ועדת החקירה המשפחתית שלכם.'⁴⁵ אפילו מזכיר מפא"י, ז' אהרונוביץ (ארן), התבטא בביקורתיות בהנהלת סיעת מפא"י בכנסת וקבע כי 'מחוק לחברנו יצחק בן-צבי [הוועדה] מורכבת מאלמנטים בורגניים-דתיים'.⁴⁶ בדומה לו אמר י' גורפינקל (גורי): 'אנו מאוד איננו מרוצים מההרכב של הוועדה הזאת. אנחנו חושבים שלא היה כל צורך להרכיב ועדה דווקא בהרכב כזה, שבין חמשת החברים יהיה רק פועל אחד.'⁴⁷ חריף יותר היה פ' לוביאניקר (לבון) שקבע: 'אם יכלו להיות בוועדה שני אנשים דתיים שהם הגונים, הרי אפשר היה למצוא גם שני אנשי הסתדרות הגונים... הרכב הוועדה איננו כפי שצריך היה להיות בעניין כה חמור כמו ועדת חקירה זאת.'⁴⁸

בן-גוריון הגיב על הטענות בדבר הרכב הוועדה עוד בסמוך לתחילת עבודתה ואמר:

על הוועדה הוטל לברר עובדות ולא לקבוע מדיניות. אינני יודע מדוע שופט כמו פרומקין איננו נאמן בחקירה... פרומקין בעיני נאמן שיחקר וימסור את העובדות כמו שהן; בן-צבי ודאי שאיננו פסול. אשר לרב שאג, את דעותיו אני יכול שלא לקבל בכל שאלה, אבל הוא אדם ישר ולא יכתוב שהוא מצא כפייה

במקום שלא מצא כפייה. הוא הדין לגבי כהנא. מי שמכיר אותו יודע שזה אדם ישר ותמים ואפשר להאמין לו אם הוא יעיד, אם היתה עובדה כזאת או לא היתה. אשר לאלמליח – בכל זאת אלה מחנות אשר ברובם אינם אשכנזים והיה מן הצדק כי ישתתף אחד אשר יכול לדבר בלשונם.⁴⁹

בעת מינוי הוועדה קבעה הממשלה את שלוש משימותיה: הראשונה במעלה 'לבדוק כל ההאשמות על כפייה דתית במחנות'. הוועדה החליטה כי יש קרבה רבה בין החינוך במחנות העולים לחינוך במושבי העולים החדשים וחקרה גם את הנעשה במושבים. משימה שנייה: 'לברר אם הקטרוגים בעיתונות נכונים ומי אחראי להם'. והמשימה השלישית היתה קצת תמוהה: 'לבחון מקורות התעמולה בחוץ-לארץ בקשר עם ההאשמות האמורות.⁵⁰ כאן היה צפוי מלכתחילה שהבדיקה תעלה את אשר העלתה: כי התעמולה בחוץ לארץ קשורה בראש ובראשונה בפרסומים בארץ.⁵¹

ועדת פרומקין עסקה במטלתיה במשך כשלושה חודשים וחצי, מה-21 בינואר עד ה-9 במאי 1950, היום שבו סוכם הדו"ח והוגש רשמית לממשלת ישראל. הוועדה התכנסה לשלושים ושלוש ישיבות ושמעה מאה ואחד עדים. כמו כן סיירה הוועדה ב'מחנות העולים המאוכלסים ביותר, היינו גושי המחנות שבעין שמר, בית ליד, ראש העין ובאר יעקב'.⁵²

יו"ר הוועדה, השופט העליון לשעבר גד פרומקין היה אמור לכאורה לכוון את הוועדה לאופי חקירה משפטי. אולם הוא לא נהג כן.⁵³ דו"ח הוועדה כולל עשרות עדויות של אישים שונים – עולים, מדריכים, מורים, עסקני מפלגות, פקידים בכירים ושרים – ואין עדויות אשר נבדקו בבדיקת 'שתי וערב' בחקירות צולבות וחוזרות. מתמיהה במיוחד העובדה כי אנשי תנועת הפועלים ונציגם בוועדה 'בן-צבי לא תבעו זאת משך כל חודשי עבודת הוועדה. היה יסוד לטיעוניו של בן-גוריון אחרי קבלת הדו"ח, במכתב פרטי לעו"ד י"ש שפירא, כי 'הקריאה בדו"ח בלבד מעוררת תמיהות רבות. יש עדות מפי השמועה, יש יחס קדום לעדים מסוג אחד ויחס הפוך לעדים מסוג שני. ויש מרחק רב בין הדו"ח ובין המסקנות, משום כך לא קיבלה הממשלה הדו"ח – אלא המסקנות בלבד, וגם אלו – בכללן'.⁵⁴ אולם למסקנות הדו"ח ולאופן שבו הממשלה טיפלה בהן עוד נחזור בהמשך המאמר. לענייננו חשוב להזכיר כאן, עוד לפני פירוט עדויות מתוך הדו"ח, כי היו אלו עדויות חד-צדדיות וסובייקטיביות, וכי ועדת החקירה לא ניסתה לאמתן באופן אובייקטיבי יותר.

עדים ועדויות בפני ועדת פרומקין

עם תחילת עבודת הוועדה נפגש היו"ר, ג' פרומקין, עם ראש הממשלה ד' בן-גוריון, והשניים קבעו אלו שרים יופיעו לפניו.⁵⁵ יש כאן עדות ברורה למעורבות הפרטנית של ראש הממשלה בשלב הראשוני של עבודת ועדת פרומקין.⁵⁶ שני השרים שנקבעו היו שר החינוך והתרבות ז' שזר (מפא"י) ושר הפנים, העלייה והבריאות מ' שפירא (החזית-הדתית).

השר שזר היה אמור לייצג את מדיניות משרד החינוך ולגונן על מעשי תנועת הפועלים. אולם טיעוניו מלכתחילה היו כלליים, 'ורודים' מדי ולא גילו הבנה מספקת

לעובדה כי הוא חייב לייצג את הצד המואשם.⁵⁷ לוועדה אמר: 'אם גם שמך מן הדברים האלה [האשמות ח"כ פנקס] אמת, לא ייתכן שהדבר לא ימצא את דיוקו ולא ייעקר מן השורש.' קשה לדעת אם היתה זו תמימות, המעידה עד כמה היה רחוק מן המציאות בשטח אחריותו, או היתממות שכל כוונתה היתה חיפוי. יתר על כן, הוא סיפר לוועדה כי 'יצא לראות הדברים בעצמו' (בסיור של שעות אחדות בבית ליד),⁵⁸ אולם 'לא הספיק לראות את הדברים בכל המחנות. שלח אישים ממשרדו לביקור במקומות אחרים'. שזר מסר את 'תוצאות בדיקתו' ובעיקר בנושא ההאשמה החמורה שדובר בה בעולם היהודי כולו: גזיזת פיאות ילדי התימנים.⁵⁹ מסקנתו היתה חד-משמעית: 'לא היתה פוליטיקה של קיצוץ פיאות.'⁶⁰ לעדות זו בנושא גזיזת הפיאות התייחסה הוועדה במיוחד במסקנותיה הסופיות וקבעה בניגוד לשזר: 'גזיזת פיאות היתה שיטה ולא מקרה, ויש לציין בצער שהטעו את שר החינוך והתרבות בהודעה כי היו רק 12 מקרים, ואלה – מחמת גזזת!⁶¹

השר שזר סיכם את עדותו בציפיותיו מן הוועדה בשני תחומים: (א) 'שתשים קץ לדברים האלה' (וכוונתו היתה להשמצת המדינה בחו"ל...); (ב) שתייעץ ותסייע ב'סידורי החינוך במחנות'.⁶² בנושא אחרון זה לא ברור מדוע הזדקק השר לוועדה. הרי סידורי החינוך במחנות נקבעו בראש ובראשונה בידו. והרי ראש הממשלה הכריז עם הקמת הוועדה: 'על הוועדה הוטל לברר עובדות ולא לקבוע מדיניות.'⁶³

השר השני אשר העיד, נציג החזית-הדתית מ' שפירא, גם הוא דיבר דברים כלליים. בין השאר אמר: 'לדעתי, מה שקרה לא היה מקרה; זו היתה גישה, כיצד להציל את הנוער הזה ואת היהדות הזאת מהיהדות החרדית. נעשו מעשים, שלדעתי, אם תצליחו לגלותם, תצינו זאת בדיוק כמונו [השימוש בלשון רבים מעיד, כמוכח, על ההרגשה של חזית אחת שהוא ממייצגיה – צ"צ] כיחסים שפלים אשר אין להם מקום במדינה מתוקנת ובין אנשים הגונים'. והוא כבר התייחס לשיפוט, שלדעתו חברי הוועדה חייבים להפעיל: 'מי שחטא שיבוא על עונשו, כי אם לא כן, איני יודע איך נוכל לחיות במדינה.'⁶⁴

למרות סיכום הדברים של פרומקין עם בן-גוריון הופיע לפני הוועדה גם שר דתי שני, שר הסעד י"מ לוין.⁶⁵ נראה שמנהיג אגודת-ישראל, אשר עד אז היתה פחות מעורבת במשבר,⁶⁶ ביקש גם הוא להשמיע את דברו. בדבריו לא היה משום חידוש. כללית חזר על האמירה אשר היתה מוכרת: 'הוכרחתי לבוא לידי מסקנה שיש משהו בשמועות (על כפייה אנטי-דתית) ושהיו במחנות הפחדות ואיומים.'

לאחר שני השרים הדתיים הוזמן להעיד לפני הוועדה גם נציג החזית-הדתית בוועדת החינוך של הכנסת, ח"כ ד"צ פנקס.⁶⁷ גם הוא לא חידש בטענות פרטניות, ולמעשה סקר בפני הוועדה את כל שורת מאבקיו בנושא החינוך במחנות. מתוך סקירתו ניתן להבליט את טענותיו כלפי הסתדרות העובדים. ככל דבריו לא האשים את בן-גוריון או את שזר וגם לא את מפלגתם, אלא יצא כנגד תנועת הפועלים כולה (יחד עם האשמות שהיו לו כלפי אנשי מחלקת התרבות – נחום לוין ואנשיו). להסתדרות העובדים התייחס עוד לפני כן בוועדת החינוך, ולפני ועדת פרומקין חזר על דבריו:

מה שהסתדרות העובדים עושה בעניין זה זהו הגשמת כל שחשבנו אותו

לנחלת ימי הביניים או תקופה די קרובה לתקופה זו. לדבר זה היה ביטוי בפתגם לטיני מיוחד: 'מי שהשלטון בידו הוא גם הקובע את הדת של נתיניו'. המלך קובע לאיזו דת שייכים נתיניו. אני מאשים את הסתדרות העובדים שהיא מנסה להגשים את הכלל הזה בימינו. האנשים אשר עושים זאת פועלים לפי הוראותיה, ואני מוכן להוכיח שהם מקבלים גם שכר מההסתדרות.⁶⁸

אחרי עדויות הפוליטיקאים הבכירים החלו להישמע לפני הוועדה עשרות עדויות של עולים ועסקנים דתיים אשר סיפרו על עשרות מקרים ספציפיים של אפליה אנטי-דתית במחנות העולים. כאמור, עדויות רבות מסוכמות בדו"ח הוועדה על פי אופן השמעתן הסובייקטיבי וכמעט ללא ביקורת: הפרוטוקולים של תהליך גביית העדויות מעידים על כך שאלו נגבו כמעט ללא חקירות צולבות.⁶⁹ כך, לדוגמה, מובאת עדותו של הרב יצחק יצחק לוי, תימני עולה ממחנה עין שמר, והוועדה מקדימה לסיכום העדות את ההערה 'זקן ונשוא פנים, מתון ושוקל דבריו, מקובל גם על מנהלי המחנה'.⁷⁰ או עדות של שני מורים, פילץ ושניאורסון, שנשלחו מטעם 'ועד הישיבות'⁷¹ למחנה ישראל. פילץ העיד כי באו שומרי המחנה, הפשילו את ידיו אחרונות 'וסחבו אותו עד לשער, הכניסוהו לסוכה והוציאו אותו מחוץ למחנה. כשניסה לחזור, איימו עליו ברובה'.⁷² אפילו בנושא חמור כגון זה אין כל עדות מקבילה של עובדי המחנה על אותו אירוע.

או העדות על פרשה אחרת שהסעירה במשך חודשים רבים את חברי הכנסת ואת הציבור – חינוך ילדי התימנים בכפר עמקא שליד נהריה.⁷³ בדו"ח מובאת עדות חד-צדדית של איש אגודת-ישראל, המספר כי איימו עליו שאם יפעל בכפר וישכנע הורים לרשום את ילדיהם לבית הספר מן 'הזרם הרביעי', סופו יהיה כסופו של דהאן. לטענתו, הפחידו אותו ואת תלמידיו ביריות.⁷⁴ על פרשה זו, שהסעירה כאמור את המדינה, הגיב בן-גוריון בכנסת וטען כי הדברים שהובאו לכנסת – בהמשך לעדות לפני ועדת פרומקין – 'חלק מהדברים אני יודע שאינם אמת, אם כי גם אני לא אוכל להישבע על אי אמיתותם, מפני שלא הייתי עד ראייה'. בן-גוריון העיר בכנסת, תוך כדי אותו הדיון על עמקא, כמה הערות עקרוניות על החינוך הראוי לדעתו לתימנים:

עלינו לראות בעולים אלה לא אובייקט לרחמים שלנו, לא חומר להשפיע עליו דעותינו ולסכסכו בוויכוחים פוליטיים ובמריבות המפלגתיות שלנו ... ניתן להם עצמם לקבוע העניינים שבלב, ונסתפק רק במתן עזרה כלכלית וגופנית. ואל נמהר כל כך לדאוג לגאולת נפשותיהם – הם עצמם מוכשרים לעשות זאת.⁷⁵

דברי בן-גוריון מעידים על הקו החינוכי שביקש שיהיה נחלת כל אנשי תנועתו. ואמנם, הוא עצמו כנראה חזר ותבע זאת, אך לא זכה לאותה הצלחה שזכה לה בעניינים רבים אחרים.⁷⁶

אולם דברים אחרים שאמר בן-גוריון בנוגע לפרשת עמקא, בדיון פנימי סגור במזכירות מפא"י, מוכיחים עד כמה לפחות לחלק מן העדויות בוועדת פרומקין היה בסיס מוצק. באותו דיון התריע בן-גוריון כלפי חבריו:

נטפלים לתימנים בני כפר, שרצו בבית ספר של אגודת ישראל, ומרעיבים

אותם ומאיימים עליהם ורוצים להכריח אותם לסגור בית ספר זה. האם כך אנו רוצים לפגוש את השבט הזה של התימנים? ... האם תימני שרוצה להיות במושב אינו יכול לקיים בית ספר על פי כל הדקדוקים של 'השולחן הערוך'? ... האם אתם צריכים לקומם נגדנו את כל השבט הזה? אינני מבין את המושג הזה. אינני מבין את חשבון התנועה.⁷⁷

דברים מפורשים כאלה, המודים בעוולות שנעשו בעמקא, אמר בן-גוריון אך ורק כחוג מפלגתי-פנימי (וגם במסגרות הפנימיות אין עדויות רבות דומות). בכנסת כפר בהאשמה שאנשיו ניסו למנוע מן התימנים חינוך חרדי. שם, כמובן, לא הודה שאנשי ההסתדרות בעמקא הפעילו סנקציות ואיומים.

היום קשה ביותר לבדוק ולאמת את כל העדויות שהובאו לפני הוועדה והופיעו בדו"ח שלה, אך דוגמת עמקא מוכיחה כי בתוכה פנימה ידעה הנהגת מפא"י על מעשי כפייה אנטי-דתית, ובהם מעשים חמורים שהתרחשו במחנות וביישובי העולים. עדות נוספת המוכיחה כי נעשו מעשי כפייה אנטי-דתית בעת חינוך ילדי העולים היא עדותו של ד"ר ישעיהו לייבוביץ', אז בא כוח העובד-הדתי, התנועה שהיתה מקורבת למפא"י והקימה בשם ההסתדרות את בתי הספר של זרם-העובדים-הדתי.⁷⁸ עדות זו התקבלה כאמינה משום חוסר משוא הפנים של העד והיותו חלק מן הממסד ההסתדרותי. ד"ר לייבוביץ' העיד כי מצא ביישובים אחדים ש'המדריכים המקומיים משתמשים באמצעי איום על המתיישבים החדשים, יוצאי המחנות, רובם בני עדות המזרח, ומשדלים אותם לכיוון חינוכי מסוים.' לייבוביץ' לא היסס לומר לחברי הוועדה:

החלטת הוועד הפועל של ההסתדרות על החובה לתת חינוך דתי למתיישבים הדורשים חינוך דתי לילדיהם במסגרת החינוך קיימת ומוכרת על ידי מוסדות ההסתדרות המרכזיים, אבל רבים העוברים עליה מבין עושי דבר ההסתדרות במקום. ישנן הפרעות וצורות עדינות של טשטוש והעלמה ולפעמים אף השתמשות באמצעים גסים וברוטליים של איומים ואמצעי כפייה. מן ההכרח לחום על כל מקום ומקום.⁷⁹

לפי לייבוביץ' עלו הבעיות העיקריות מ'השטח': מאנשי ההסתדרות הנאמנים בכל מקום ומקום.

בתוך ההסתדרות פנימה היו לייבוביץ' ואנשיו ביקורתיים וזועמים הרבה יותר. למשל: במכתב שנשלח לאנשי ועדה הסתדרותית אשר התמנתה לחקור בתלונות העובד-הדתי על מעשים של כפייה אנטי-דתית כתב לייבוביץ': 'המדריך הממונה [בכפר ליפתא - צ"צ] ... איים עליהם באיום מפורש שאם ידרשו חינוך דתי, יזיק להם הדבר מבחינת סיפוק מזונותיהם, סיפוק הלבשה וסיפוק עבודה.' באותו מכתב השתמש לייבוביץ' בניסוחים דומים לאלה של ח"כ ד"צ פנקס וטען: 'מוסדות ההסתדרות ... צריכים לדעת את המצב האמיתי; לדעת שניצני גישה אינקוויזיטורית-יבסקית של שנאת דת ישראל ודיכוייה נראים במקומות אחדים בהסתדרות.'⁸⁰

כאמור, אף שמבחינה משפטית טהורה אין עשרות עדויות סובייקטיביות יכולות לשמש ראיה חותכת, אין ספק כי היה בסיס למסקנות ועדת החקירה הממשלתית

בנושא הכפייה האנטי־דתית. ברשימות שכתב לעצמו יצחק בן־צבי – הנציג הבכיר של תנועת הפועלים בוועדה – תוך כדי מהלך עבודתה ציין: 'המחלקה [מחלקת התרבות – צ"צ] לא הוציאה חוזר על גזיזת הפיאות אבל ראתה והחרישה [ההדגשה במקור – צ"צ]. ועל מנהלה, נחום לוין, כתב:

עיקר החטא של מנהל המחלקה היה לא בזה שהוא טיפל במסירות בענייני התרבות, אלא שנטל עליו כתר שני – כתר החינוך. אילו היה מסרב בהחלט, היתה מחלקת החינוך מוצאת דרך לשתף גם את הגורמים הדתיים, כפי שהיא מוצאת דרך לשתף את הגורמים הדתיים בחינוך בכלל.⁸¹

יוצא שגם י' בן־צבי סבר כי עיקר האשמה בכפייה האנטי־דתית במחנות העולים נופלת על הדרג המשני: נחום לוין ואנשיו. ועיקר אשמתם... יוזמות היתר החינוכיות שלהם.

לא נביא עוד משלל העדויות שהעידו 89 העדים שהופיעו לפני הוועדה; נציין רק כי יש ביניהן חמורות ביותר: עדויות על אלימות פיזית ועל סנקציות קשות שהופעלו כדי לכפות על עולים חינוך אנטי־דתי ולמשכם לעבר העולם החילוני.⁸² אולם יש ביניהן גם עדויות רבות המוכיחות על פערי חינוך ועל הבדלי מנטליות בין חוגי פועלים לחוגים דתיים, כגון עדויות נגד מדריכים מן השמאל שנהגו ב'פריצות' וצירפו בנות ובנים יחדיו בעת טיולים, שירה וריקודים,⁸³ עדויות על סרטים והצגות 'לא חינוכיים' שהובאו למחנות העולים,⁸⁴ עדויות על מדריכים ומדריכות בלבוש 'לא צנוע'⁸⁵ ועל חילול שבת בפרהסיה,⁸⁶ עדויות על מעשי היתול וליצנות כלפי מורות דתיות,⁸⁷ וכו'.

סך כל העדויות שהצטברו בוועדה הוליך למסקנות שהתקבלו פה אחד על דעת כל חברי הוועדה: היתה כפייה אנטי־דתית בחינוך ילדי העולים. האחריות הוטלה על כתפי נחום לוין ואנשי מחלקת התרבות.

עדויות של נחום לוין

נחום לוין הוזמן להעיד לפני ועדת פרומקין בשלב מוקדם של עבודתה. במרכז עדותו עמדה סקירה של עבודת מחלקתו במחנות העולים. הוא כלל לא התבקש – וגם לא ביקש בעצמו – להשיב על הטענות וההאשמות הספציפיות שהועלו נגדו ונגד אנשי מחלקתו משך כל חודשי עבודת הוועדה. נראה שהיה חדור תודעת שליחות עמוקה ובטוחה, והיה כה משוכנע כי 'המוני העולים קיבלו בתודה ובסיפוק רב את עבודת מחלקתו גם במחנות וגם ביישובי העולים'.⁸⁸ הוא לא העלה כלל בדעתו כי ועדת פרומקין תאשימו, תביא עליו את פיטוריו ותורה להפסיק את כל עבודת מחלקת התרבות במחנות העולים. גם בדיון פנימי במפא"י השתמש לוין בנוסח דומה הבטוח כל כך בצדקת דרכו: 'אנו מעוניינים מאוד, גם מבחינה תנועתית וגם מבחינה אנושית, כי האמת תצוף בכל הדרה, כי האמת מאוד מהודרת ואין לנו מה להתבייש באמת הזאת שעשינו אותה במחנות'.⁸⁹ בסמוך לסיום העבודה של ועדת פרומקין כתב י' בן־צבי לעצמו: 'יש האשמות שהיה בידי הוועדה לגבות עדויות ולא גבתה. יש להצטער על זה. אולם לא הביאה מחלקת התרבות את העדים, בשעה שבכל העיתונות נתפרסם

שהוועדה מקבלת עדויות והיא יושבה ... שלושה חודשים רצופים [ההדגשה במקור – צ"צ].⁹⁰ טענת בן-צבי היתה כי מחלקת התרבות בפרט ותנועת הפועלים בכלל לא טרחו די במלאכת ההתגוננות נגד האשמות הדתיים. הפרוטוקולים של דיוני הוועדה מוכיחים כי טענה זו נכונה. ואולי בכך הסביר בן-צבי מדוע הוא חתם והצטרף לכתב ההאשמה החריף כל כך נגד אנשי תנועתו.

על הנאיביות של לוין ושל מחלקתו, שרצו להביא לעולים את 'המאחד', תעיד יוזמה שסיפר עליה לוועדה: הוא פנה לכל תנועות הנוער, מהשומר-הצעיר ועד צעירי-אגודת-ישראל, לבוא כולם יחד ולהביא את 'המשותף לנוער במחנות', את 'דבר ארץ-ישראל לנוער במחנות'.⁹¹ לטענתו השתתפו בסופו של דבר במפעל נציגי השומר-הצעיר, התנועה-המאוחדת, 'הצופים', בני-עקיבא, 'עזרא' וצעירי-אגודת-ישראל. אלו הדריכו כ-400 נערים ונערות בשלושה מחנות במשך כחודש ימים. איך היה אפשר לעשות כן במשותף – על כך לא פירט לפני הוועדה. ואפשרות מימושה של יוזמה כזאת נותרת תמוהה: איך מצרפים תכנים של השומר-הצעיר לאלו של 'עזרא' וצעירי-אגודת-ישראל? איך מסכימות תנועות חרדיות קיצוניות להוצאת בנים ובנות למפעל חינוכי משותף לחודש ימים מחוץ לבתי הוריהם? איך מגיבים על כך ההורים? בדיון בסיעת מפא"י בכנסת (בהשתתפות חברים מן ההסתדרות) חזר לוין וסיפר על מבצע זה. אולם כאן הוסיף את השקפתו האמיתית: 'השתתפו גם צעירי-אגודת-ישראל, ולא עשינו זאת ברצון, כי מה יש לו לצעיר מאגודת ישראל לספר לנוער העולה? הוא עצמו בגלות, הוא עצמו זקוק לרחמים מבחינה זאת'.⁹²

נחום לוין שאף להוכיח לוועדה כי היה מודע לצורך לתת תפקידים לאנשים דתיים במחלקת התרבות. לטענתו, בינואר 1950 מתוך 157 מורים בסך הכול היו 77 מורים דתיים, 'כלומר כמעט 50%'.⁹³ הוועדה כפרה בנתוני לוין על המורים הדתיים, ערערה על הגדרתו 'מיהו דתי' וקבעה: 'המספרים אינם ביחס מתאים לדתיים שבקרב המחנות, אשר לפי האומדן של הוועדה מהווים כ-70–80 אחוז מכלל העולים'. והבעיה לא היתה רק של סטטיסטיקה כוללנית, אלא גם של מחנות ספציפיים. לדברי הוועדה 'על בית ליד (ז)', למשל, נמסרו עדויות כי מתשעה מורים אחד בלבד הוא דתי. כן נמסרה עדות שבין 28 מורים ומורות בעין-שמר, המאכסנת רק עולים מתימן, רק שמונה הם דתיים'.⁹⁴

נ' לוין העיד בוועדה כי לא נתנו ל'ועד הישיבות' לפתוח בתי ספר במחנות: 'אני מודה כי לא נתנו לעשות זאת. לא הכחשתי ואינני מכחיש ולא אכחיש לעולם. לא נתנו, לא להם ולא לאחרים, שגם הם נכבדים וחשובים מאוד במדינה'.⁹⁵ הוא טען כי הקו החינוכי שאישר שר החינוך והתרבות היה כי 'יש לשמור מכל משמר על אחידות [ההדגשה שלי – צ"צ] מרכזי הילדים במחנות'.⁹⁶ אנשי 'ועד הישיבות', לטענתו, 'הרעילו את המחנות ברעל הפילוג ושנאת אחים'. אולם, כך קבע, הוא דחה אותם כשם שדחה את אנשי זרם-העובדים.⁹⁷

הוועדה לא קיבלה את טיעונו של לוין בנושא זה והעירה כי 'זרם העובדים של חוגים כמו השומר הצעיר ... היו מיוצגים די צורכם במנגנון המחלקה שבמחנות'. היא ציטטה את מנהל המחוז במחלקת התרבות שבפיקוחו כל מחנות התימנים, שהעיד כי 'רוב העובדים במחנות ובמחלקתנו הם חברי ההסתדרות'.⁹⁸

סוף עדותו של לוי הוקדש לחינוך ילדי התימנים, לאותו 'השבט האציל והפרימיטיבי גם יחד'. כאן טען:

התלבטנו כיצד ללכת בהסתמך על מסורת הדורות שלהם ויחד עם זה להקנות להם את יסודות ההשכלה האלמנטריים, הווי המדינה, הווי היישוב וכל מה שמהווה את המפעל הגדול של מדינת ישראל. סוף סוף מתפקידנו ומתפקיד המדינה לא להשאיר גלות בגלותה, אלא לעשותה שותף נאמן למהפכה הישראלית הכבירה, הגדולה והמופלאה שנתחוללה ושבטייה הוא מדינת ישראל ומפעלה.⁹⁹

אבל, כפי שכבר ראינו, 'שותף נאמן למהפכה הישראלית' אצל לוי פירושו היה אדם ישראלי חדש: ללא פיאות, ללא מבטא זר, ללא המסורות 'הפרימיטיביות'.

מסקנות ועדת החקירה

בפרק המסקנות¹⁰⁰ של עבודתה התייחסה הוועדה לשלושת התחומים שהתבקשה לחקור: (1) הכפייה במחנות; (2) הקטרוגים בעיתונות; (3) מקורות התעמולה בחו"ל. ביחס לכפייה האנטי־דתית במחנות הגיעה הוועדה למסקנות האלה: (א) 'לא היתה מצד הממשלה כל כוונה לכפייה [אנטי] דתית'. היתה כאן קביעה חד־משמעית שלא היתה מדיניות ממשלתית של כפייה אנטי־דתית; (ב) 'היתה שגיאה פטאלית למסור את חינוך ילדי המחנות בכלל, ויוצאי ארצות המזרח בפרט, ובייחוד את יוצאי תימן, טריפוליטניה ומרוקו לידי 'המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית בקרב העולים'.

הוועדה הדגישה את 'אי התאמת המנגנון [של המחלקה לתרבות – צ"צ] הן ביחס למנהגיהם ודרכי חייהם של העולים – השטחיות בטיפול בבעיות הדתיות של העולה והילד'. הוועדה ציינה כי 'עבודה כבדה רבצה על גבי העובדים כתנאים די קשים, והם גילו מסירות רבה בתפקידם הכללי'. אולם 'המנגנון ראה כתפקיד ראשון סיגול הילד להווי הארץ־ישראלי כפי שהוא מצוי בקרב החברה שלו, ובחיי יומיום שלו. והטעות היסודית היתה שמדד לו במידה שמודד לעצמו או במידה שמודדים לעולים מארצות אירופיות'.

באשר להאשמות ספציפיות קבעה הוועדה: (1) 'גזיזת פיאות היתה שיטה ולא מקרה ...' (2) 'גם הפרעת לימוד תורה היתה שיטה ...' (3) 'לא דקדקו די בשמירת שבת ובתפילה ואף היו מקרים של הפרעת תפילה ...' יחד עם זאת, הדגישה הוועדה כי 'כל זה לא בא כמלחמה מחושבת בדת, כמטרה לעצמה, אלא כהחשת פרוצס ההסתגלות הנשאלת. ולא היתה הצדקה להאשים את שליחי הממשלה במחנות ב"אינקוויזיציה" וב"רצח תרבותי"'.¹⁰¹

באשר למאבק בין תנועת הפועלים למפלגות הדתיות על חינוך הילדים במחנות פסקה הוועדה: 'מצד אחד היה רצון להכשיר את העולה והנוער להסתדרות, ולא לחזק את המפלגות הדתיות. מאידך, ההתעוררות בחוגים הדתיים אמנם היתה תמימה ולשם שמים כדי לחזק את הדת בקרב העולים, אבל גם כאן לא נעדר הרצון לחזק את המפלגות הדתיות ולהחליש השפעת מפלגות אחרות על אותם עולים.' יש כאן חוסר

איוון בולט בניסוח מסקנות הוועדה: לאלו ולאלו היו שיקולים מפלגתיים ורצון 'לצוד נפשות', אולם לפי ועדת פרומקין 'ההתעוררות בחוגים הדתיים היתה תמימה ולשם שמים'.

כאשר סיכמה הוועדה מי הנושאים באחריות – הבליטה את התלבטויותיה: לכאורה שר החינוך והתרבות 'הוא הנושא באחריות הכללית על כל ענייני משרדו'. אולם 'אי אפשר להטיל את האחריות על מר שזר, שהרבה זמן בתקופת התפתחות העניינים היה חולה ונמנעה ממנו האפשרות של טיפול אישי ויסודי'. כלומר: השר יצא חף מאחריות לכפייה האנטי-דתית אך ורק בגלל מחלתו והיעדרויותיו.¹⁰¹ בגלל היעדרויותיו של שזר נותר אפוא להאשים את הממשלה כולה 'הנושאת באחריות הקולקטיבית לכל ענייני המדינה, בכלל זה חינוך העולה'. אבל כאן חשה הוועדה כי האשמה כזו תהיה סתמית וכוללנית מדי.

ולכן ירדה הוועדה דרג והאשימה את נחום לוין, אף על פי שלוין 'הוכיח כי בתקופות מסוימות הודיע לשר החינוך שאין הוא ומחלקתו יכולים לטפל בתפקיד זה, ודרש העברת החינוך לאגף החינוך'. הוועדה קבעה כי אין היא 'מוצאת אותו אחראי על עצם העובדה שענייני החינוך במחנות נמסרו לו ונמצאו ברשותו, אבל כל זמן שהעובדה קיימת, הוא הנושא באחריות על מעשיו ועל מעשי המנגנון הענף אשר תחת פיקודו ופיקוחו, הן כלפי הממשלה והן כלפי הציבור, מאחר שהוא אשר התווה את קווי הפעולה ומינה את המנגנון'. לוין הוכרח להתפטר, והפעילות החינוכית בקרב ילדי העולים הועברה למחלקת החינוך. כן גונו במיוחד רכז תרבות ומדריכה בשני מחנות של יוצאי תימן, אשר אולצו אף הם להתפטר ממשורותיהם, אם כי סודרו להם משרות חלופיות.¹⁰² יחד עם זאת, הוועדה פטרה את נחום לוין ואנשיו מ'האשמות כלליות ובלתי מבוססות כגון 'מעשי אינקוויזיציה' ו'רצח תרבות עם'.

ביחס לשתי המשימות האחרות של הוועדה – 'לחקור אם הקטרוגים בעיתונות נכונים ומי אחראי להם' ו'לבחון מקורות התעמולה בחוץ לארץ בקשר עם ההאשמות האמורות' – הסיקה הוועדה מסקנות פחות משמעותיות. בקשר לעיתונות קבעה: 'האחריות על הפרסום בעיתונות המקומית חלה, בדרך הרגילה, על העיתונאים וסופריהם, ובמידה שהעיתון הוא שופרה של מפלגה מסוימת, גם על המפלגה'. ובקשר לתעמולה בחו"ל פסקה: 'את מקור התעמולה בחוץ לארץ ביחס להאשמות בכפייה דתית במחנות יש למצוא בחוגים דתיים במדינה ובעיתונות הישראלית. האות ניתן בשאילתה בוועדת החינוך של הכנסת, ובאו דרישות לעזרה מוסרית מרבנים ומהמרכז העולמי של המזרחי. האחרון ביקש לשתף את העיתונות ... הוועדה סבורה כי מזכותה של יהדות הגולה לגלות עניין במה שמתרחש במדינה, בפרט לדברים הנוגעים לכלל ישראל, ובמידה שלא מגיע הדבר להתערבות בענייניה הפנימיים של המדינה, מותר לה לפנות אל ממשלת ישראל בהצעות ודרישות מתאימות.¹⁰³ במסקנה האחרונה של הוועדה ודאי עמדה נגד עיניה תשובתו של בן-גוריון ל'גוף הדתי המאוחד באמריקה' אשר הגיב למברקה בנושא חינוך ילדי מחנות העולים בראשית פברואר 1950, ומכתבו התפרסם בכל העיתונות היהודית בארץ ובעולם:

מברקכם קיבלתי ומסרתי תוכנו לממשלה כולה. איש מאתנו אינו שולל זכותו של יהודי באשר הוא לחוות דעה וגם להביע דברי ביקורת בענייני מדינת

ישראל ... אם יש ברצונכם להשפיע השפעה ישירה על כיוונה של ממשלת ישראל ולחזק זרם מסוים בתוכנו, הדרך היעילה ביותר היא שאתם ואלה שאתם מדברים בשמם תבואו אלינו ותתיישבו בארץ. אני מבטיח אתכם שכל אחד מאתנו ישמח לבואכם.¹⁰⁴

הוועדה יצרה, למעשה, מעין ניסוח של פשרה בין עמדת בן-גוריון לעמדת יהודי התפוצות: מותר ליהודים 'לגלות עניין', אך אסור להם להתערב 'בעניינים פנימיים'. ניסוח זה יתקשה לעמוד בפני ביקורת.

התגובות בממשלה ובכנסת לוועדת החקירה

תוך כדי עבודתה של ועדת פרומקין – ואחרי התדיינות מרובה¹⁰⁵ הושג הסכם בין מפא"י לבין החזית-הדתית על חינוך ילדי העולים במחנות. עיקרו של ההסכם – שגובש באמצע מארס 1950 והחזיק מעמד פחות משנה – כלל העברת החינוך במחנות העולים ממחלקת התרבות למחלקת החינוך של משרד החינוך והפרדה בין חינוך ילדי התימנים לבין חינוך ילדי שאר העדות.¹⁰⁶ בהסכמת מפא"י הוגדרו כל ילדי התימנים במחנות העולים כדתיים, ונקבע כי לכולם יוענק חינוך דתי (כולל אפשרות של חינוך נוסח זרם-העובדים-הדתי). למרות לחצי החזית-הדתית לא הסכימה מפא"י להגדרה דומה לגבי ילדי עדות המזרח האחרות והוריהם נדרשו לבחור בין חינוך חילוני לחינוך דתי. הכול ידעו כי כשמדובר ב'בחירה חופשית' בתנאי המחנות אין זו בחירה חופשית כלל וכלל. היתה כאן כניעה ברורה של החזית-הדתית בנושא חינוך ילדי עדות דתיות-מסורתיות שונות, כילדי יהודי מרוקו, ילדי יהודי לוב ואחרים. החזית-הדתית הסתפקה בניצחונה החלקי בנושא חינוך ילדי תימן במחנות בלבד, וגם בנושא זה לא לקחה בחשבון כי מחנות העולים יפורקו שבועות אחדים אחרי חתימת ההסכם עם מפא"י.¹⁰⁷

פחות מחודשיים אחרי ההסכם בין מפא"י לבין החזית-הדתית על חינוך ילדי העולים הגישה ועדת פרומקין לממשלה את הדו"ח שלה ואת מסקנותיה. ראש הממשלה, ד' בן-גוריון, אשר ביקר את הדו"ח כולו,¹⁰⁸ הודיע לכנסת כי 'הממשלה לא קיבלה הדין וחשבון של הוועדה כי נתחלקו הדעות בעניין זה, אולם הממשלה קיבלה מסקנות הוועדה, ומסקנות אלו היא קיבלה "בכללן". פירוש הדבר, שאין היא סומכת ידיה על כל פרט ופרט במסקנות, כי ישנן מסקנות שלא היו כלל בסמכות הוועדה'. המשמעות המעשית של הודעת בן-גוריון היתה הצהרה עקרונית על הצורך להילחם בכל כפייה אנטי-דתית וגיבוי לפיטורי שלושת אנשי המחלקה לתרבות – לויין, אלדמע וזהבי. באותה הזדמנות ציין בן-גוריון בהבלטה כי 'הוועדה לא היתה ועדת שופטים, אלא ועדת חקירה ... ואין היא מחייבת שום איש; היא רק מבררת ומגישה מסקנות'.¹⁰⁹ כחצי שנה מאוחר יותר, בדיון אחר בכנסת על דו"ח ועדת פרומקין, חזר בן-גוריון על עמדתו וקבע שוב: 'לא קיבלנו את הדין וחשבון ... והיו לנו כמובן נימוקים מספיקים לכך. קיבלנו את המסקנות, וגם המסקנות רק בכללן ... גם אילו לא היתה זו רק ועדת חקירה אלא חבר שופטים, הרי גם במשפט יש אפשרות לערעור ... מותר לבקר גם ועדה חוקרת, ואין לשחרר הוועדה מביקורת בנימוק שזוהי ועדה

ממשלתית. אפילו הממשלה עצמה מותר לבקר.¹¹⁰ על עמדה זו של אנשי מפא"י הגיב בזעם מנהיג הפועל-המזרחי, שר הפנים מ' שפירא, וטען: 'הכך נחנך את הציבור שלנו לכבד דינים וחשבונות של ממשלתנו. הואיל והם אינם מוצאים חן בעיני משהו? אילו היה הדין וחשבון קובע שכל מה שהדתיים טענו אין לו שחר ... אז הייתם מקבלים את הדין וחשבון הזה לתשומת לבכם.'¹¹¹ ושר הסעד, הרב יצחק מאיר לוי, קבל כמה חודשים אחרי פרסום הדו"ח: 'הצעתי שיוסקו מסקנות מרחיקות לכת, כדי למנוע את האפשרות שהדבר [כפייה אנטי-דתית - צ"צ] יחזור ויישנה בעתיד, אולם הדבר הזה לא נעשה.'¹¹²

נציגת תנועת-החירות, ח"כ אסתר רזיאל-נאור, הביעה בכנסת תמיכה עזה בוועדת פרומקין. היא דיברה על 'ועדה שגילתה אומץ לב אזרחי, ואמרה את הדברים כפי שנראו לה, למצפונה, מתוך חקירת הדברים וללא יראה מדעת הקהל וממפלגות'.¹¹³ רזיאל-נאור שמחה לאידם של מפא"י ותנועת הפועלים, אולם נראה כי דבריה ביטאו גם את זיקתה ואת זיקת חברים בולטים במפלגתה למסורת היהודית ואת כעסם על הפגיעה בהם.¹¹⁴

את ההתקפה הבוטה ביותר על דו"ח ועדת החקירה הוליכו אנשי מפ"ם, אך הצטרפו אליהם גם חברי כנסת אחדים ממפא"י וכמה מן הציונים-הכלליים. ח"כ פייגה אילנית (מפ"ם) כינתה את הוועדה 'ועדה של "אנשי שלומנו" לסידור בעיות "מטרידות" פנימיות' וועדה 'מטעם'. היא טענה כי 'אין איש בציבור שיאמין, כי בזדון וכשיטה גזו פיאות'.¹¹⁵ חבר מפלגתה, ח"כ א' ציולינג, טען גם הוא כי 'לידתה של הוועדה לא היתה בטהרה' וכי הדו"ח שלה יצר 'אגדה' שאותה יש לבחון. ציולינג הציע בשם מפ"ם להקים ועדת חקירה פרלמנטרית חדשה שתבחון את 'עיוות הדין' של דו"ח ועדת פרומקין.¹¹⁶ תמיהה מסוימת מעוררת הביקורת הנוקבת שהושמעה על הוועדה מפי חברי מפא"י, שהרי מינוי הוועדה היה כל כולו ביוזמתם, והם עקבו כל הזמן אחרי תהליך עבודתה. ח"כ מ' גרובובסקי טען: 'אני רחוק מרחק רב מלהטיל צל של ספק ביושר האישי של הוועדה הזאת, אך כל ועדה יכולה לטעות'.¹¹⁷ חברו לסיעה, איש תנועת המושבים, ח"כ ע' אסף, היה חד יותר וקבע כי 'הוועדה היתה חד-צדדית', כי 'אנשים הואשמו והורשעו בלא הצדקה' וכי 'נכשלה הממשלה ונכשלה הוועדה'.¹¹⁸ גם יושבת ראש ועדת החינוך של הכנסת, נציגת הציונים-הכלליים, ש' פרסיץ, טענה בשם של אנשי מחלקת התרבות, שהואשמו ללא כל יכולת של ערעור: 'הייתכן שיבוא ציבור עובדים וידרוש, "תנו לנו את האפשרות להוכיח שאנו חפים מפשע", והכנסת והממשלה יאטמו את אוזניהם ולא ישמעו את זעקתם. הייתכן?'¹¹⁹ נימוקיה של ח"כ פרסיץ נגד הוועדה היו פורמליים בעיקרם: מעל לכל ערכאת דין ראשונית יש ערכאה גבוהה יותר שבה ניתן לערער. ומדוע אין זכות דומה לאנשי חינוך כל כך מסורים?

לביקורת החמורה שהושמעה בכנסת התייחסו שלושה מחברי הוועדה. ח"כ א' אלמליח (ספרדים) טען: 'מבין חמשת חברי הוועדה, שלושה אינם משתייכים לחזית הדתית, ואיש לא יחשוד, לא בחבר הכנסת בן-צבי ולא בי, שהיתה לנו מטרה מיוחדת דווקא לגלות מומים שאינם קיימים ועובדות הקלוטות מן האוויר. להפך ... השתדלנו בכל מאמצי כוחנו לכסות טפחיים ולגלות רק טפח ... בהרבה מקומות בדין וחשבון

המתקנו את הסגנון.¹²⁰ ח"כ י' בן-צבי (מפא"י) הסביר מדוע איננו יכול לעבור בשתיקה על כמה מדברי הבלע שנשמעו ביחס לוועדה וכי הדין וחשבון שלה היה 'שעיר לעזאזל'.¹²¹ וח"כ א"ח שאג (החזית-הדתית) קבע בהודעה אישית שמסר בכנסת כי 'הוועדה הוציאה את הדין וחשבון פה אחד, לא רק בתוכנו, אלא גם בניסוחו ובסגנונו'. הוא שאל: 'רבותי, איך אתם מתארים לכם דין וחשבון כזה פה אחד בין אנשים מחוגים שונים, אם לא כפי שהזכיר ... מר אלמליח, שהיא כיסתה טפחיים וגילתה רק טפח? היינו, שהווייתורים היו לא לגלות את כל האמת, אך חס ושלום לא סילוף האמת במשהו.' ח"כ שאג טען בחריפות 'על הממשלה ועל ראש הממשלה: ... אנו היינו שליחכם ומילאנו את השליחות באמת ובאמונה, בצדק ובתום, ואתם נתתם שהדין וחשבון של ועדת החקירה יעמוד על סדר היום של הכנסת כמשך חצי שנה, ולא היה מי שיגן עליו'.¹²²

טענות עובדי המחלקה לתרבות אחרי מסקנות ועדת החקירה

כאשר פורסמו מסקנות ועדת פרומקין תבעו אנשי המחלקה לתרבות כי תיערך 'חקירה חדשה ויסודית של ענייני החינוך במחנות'.¹²³ הם הכריזו על 36 שעות שביתה והקימו מתוכם ועדה אשר פרסמה חוברת ובה הסתייגויות העובדים באשר למסקנות הוועדה. בחוברת, שהופצה בין אישים רבים, ביקשו חקירה מחודשת בנושאים ספציפיים.¹²⁴ טענותיהם זכו לגיבוי ציבורי גדול, אך הדבר לא הועיל להם. כך, למשל, נכתב מאמר מערכת בעיתון ההסתדרות דבר:

הציבור כולו של עובדי מחלקת התרבות אינו ציבור נעלם ואלמוני. הוא ידוע בארץ וידועות פעולותיו. ידועה גם גישתו אל פעולת התרבות בארץ וידועה גישתו אל ערכי המסורת היהודית ואל הפעולה בקרב עולים ואל פעולת התרבות והחינוך בקרב עולים המושרשים בערכי המסורת ובהווי דתי. אם ציבור זה תואר כשם שתואר בדין וחשבון זה, הרי שיש לבדוק לא רק את הציבור, אלא, וקודם כל, את הדין וחשבון ... אמנם אין זו תביעה רגילה לגבי ועדת חקירה כזו ... אך ההאשמה הכלולה בדין וחשבון על ציבור עובדי מחלקת התרבות היא כה רצינית – ולא רק לגבי הציבור הזה אלא כלפי היישוב כולו ... שכל ערעור על מסקנותיה ... יש לו על מה להתבסס ... לא ייתכן לשלול את זכות הערעור על פסק דין כזה.¹²⁵

אפרים צורף, שהעיד על עצמו כי 'כיהן 25 שנים בהוראה דתית ברשת בתי הספר של "המזרחי" ... חיבר ספרים ומאמרים ברוח של חרדה ואהבה לקודשי ישראל ומורשתו, ומשדר פירושים דתיים לשלושה ספרי תנ"ך בקול ישראל', פרסם קריאה נרגשת 'באוני הממשלה והכנסת'. כאחד האישים הדתיים שעבדו לצדו של לויין ביקש להיות לפה לכל חבריו הדתיים ותבע ש'יחודש נא הבירור תוך אטמוספירה יותר שלווה, שקולה ובהירה, כמצוות חז"ל: "הו מתונים בדין"'. באופן ספציפי העיד כי יחסו של לויין לאנשי דת ומסורת היה יחס חיובי: 'לא אוכל לידום, בהכירי את האיש, את מזגו וטעמו זה שנים מספר, נוכחתי לא אחת כי יחסו לאנשי דת ומסורת בכלל חיוביים וכנים היו בהחלט כפי שנתגלו בשיחותיו ובמעשיות'

[ההדגשה במקור – צ"צ]. הוא כתב כי סבר שלכל היותר 'פוטרו שני רכזים או שני מורים שנכשלו בשגגה או שזולזלו בקודשי ישראל – וחסל'. בסוף דבריו קבע: 'שגו ונכשלו מאוד אלו שלא מסרו את כל עניין החינוך במחנות מלכתחילה לרשות אגף החינוך על זרמיו המצוידיים במנגנון פדגוגי ואדמיניסטרטיבי ומלומדי ניסיון. את אלו יש להאשים ויהיו אשר יהיו!' [ההדגשה במקור – צ"צ]. יש כאן תביעה ברורה להאשים את שר החינוך ולא את נ' לויין.¹²⁶

נ' לויין קיבל גם שורה ארוכה של מכתבי תמיכה. בין היתר כתב לו ד"ר שאול לויין: 'ברגע שהגיעו אלי הידיעות על העוול הגדול שנעשה לך התעוררה בי הרגשה עזה, שאינה נותנת לי מנוח, כי נעשתה כאן שעוררייה וכי חייב היה להימצא כאן קרבן חטאת עבור טעויות של משהו אחר.' אפרים שמואלי, מבית המדרש למורים ולגננות בחיפה, כתב: 'נפגעת אף אני מפסק דין זה. אמנם איני יודע את כל הפרטים, אבל איני מעלה על הדעת שאתה סרחת, ובמידה כזו. מובטחני שיש כאן רדיפה דתית ותמיהה על כמה מן השופטים מחווי הדעה.¹²⁷

במסיבת עיתונאים אשר כינסו אנשי המחלקה לתרבות עמד דוברם, יוסף שקד, 'על הרקע הציבורי בו ניהלה הוועדה את עבודתה, שהוא שהביאה לכלל מסקנותיה המוטעות'. שקד טען – בשמו ובשם חבריו – שמונה טענות:

(א) המחנות הם בכחינת 'ארץ לא נודעת' הדורשת זמן ומאמצים מרובים ללימוד בעיותיהם. (ב) המחנות הם קדרת השותפים, קדרה רותחת, ואלמנטים שונים מעוניינים לנצל 'מדבר אנושי' זה. (ג) שאיפת הממשלה לגול מעל עצמה את האשמה המוטחת נגדה, כאילו היא בונה 'מדינת משטרה', דחפה את שליחיה מעבר לאמת והביאה 'שעיר לעזאזל' – את עובדי המחלקה. (ד) עבודת הוועדה התנהלה באווירה של חשדות ותעמולה נסערת ובלא יודעים הושפעה הוועדה, כנראה, מאווירה זו. (ה) ייתכן שהיתה כאן עדות שקר או 'עדות פרימיטיבית', שתיארה עובדות מסולפות. (ו) לכל הדעות קיימת אפשרות של טעות בהערכת עניינים וקביעת יחסים לדברים. (ז) אם קציצת פיאות והפרעות ללמוד תורה היתה שיטה, כיצד מתיישב הדבר עם העובדה של גיוס מורים דתיים ואספקת ספרי קודש וכו' למחנות? (ח) אלה המאמינים בדו"ח ומסקנותיו, כיצד העלו על דעתם שציבור שלם ירד ירידה מוסרית כה עמוקה?¹²⁸

בכל שמונת הטענות בולטת הפגיעה הרגשית החזקה שאנשי המחלקה לתרבות נפגעו. אולם, למעשה, אין בטיעוניהם משום תשובה לביקורת הכלולה בדו"ח. הם טוענים כי לוועדה היה קשה לחקור וכי האווירה סביב אנשי המחלקה לתרבות בעת החקירה היתה מאוד לא אהדת. טענות אחרונות אלו הן טענות נכונות, אך עדיין אין בהן משום תשובה.

נ' לויין ביטא את זעמו על הדו"ח בדברים שרשם בפנקס אישי קטן. אפשר שמה שכתב הוא משום ראשי פרקים לקראת שיחות או לקראת דברים ארוכים יותר אשר חשב לכתוב מאוחר יותר ולא כתב. בפנקסו נרשם:

כאן קרה אסון כפול: (א) דווקא האיש שהאמנתי כל כך ושראיתיו לא רק כנציג התקופה המפוארת ביותר אלא כנציג המצפון (אחרת אי אפשר לו לאיש לייצג לא תקופה זו ולא אחרת ...) דווקא הוא הרע עמי כל כך [לא ברור לי במדויק למי הכוונה. לבן-גוריון? לשור? לבן-צבי? – צ"צ]. (ב) נעשה עוול איום לדרך שאתה מייצגה. הותקף מפעל חלוצי. הסתמכות על עדי קטגוריה ואי הסתמכות על עדינו.

בקטעי דברים הנראים כטיטת מכתב לבן-גוריון כתב לוין:

(1) הייתי מאושר יותר לו נפגשנו ... בעיות ציבוריות, בעיות תחוקה ... אני מקווה שעוד תינתן לי השנסה ... (2) הצד הציבורי: ההתקפה היא נגד מחלקת התרבות, מחלקת הקליטה, המרכז לחינוך ... המחלקה [לתרבות – צ"צ] נושאת בעול כל ההאשמות וזהו עוול משפטי [ההדגשה במקור – צ"צ] ... החינוך להסתדרות כפשע ... מהי הסיבה האמיתית? [ההדגשה במקור – צ"צ] המלחמה היא על דמות העלייה ושלטון עליה ... הם [החוגים הדתיים – צ"צ] הבינו כי 'אחידות' פירושה ארץ-ישראל החדשה, החלוצית וכו' וכו', והם הבינו כי בלי שערורייה הדבר לא ילך ... בקיצור תעודה שיש לבטלה כעפרא דארעא ובפומבי ובתנופה ציבורית ... (3) הצד האישי: הוא חמור מבחינה מוסרית ... לא התפטרתי ... חוץ מהרדיו ... השר או אברך¹²⁹ צריכים להתפטר ... מדוע ייכרת הענף שנטעתיו ... ריהביליטציה. הכרח מוסרי ומחויב צדק ... ומיני מידי ... נציג ישראל לקשרי תרבות עם תפוצות ויועץ ראש ממשלה בענייני הפעולה התרבותית בעם [ההדגשה במקור – צ"צ] עד אשר יתברר העניין ... אחר זה חזרה לקן ... הכרח הוא שאשמע מלות עידוד.¹³⁰

היו ללוין ציפיות גדולות מבן-גוריון, שלא התממשו. בסמוך לפיטוריו מונה כשליח בברזיל של המחלקה לחינוך ותרבות של הסוכנות היהודית, וכך הורחק מן הארץ.

מקרה נס'ציונה

כאמור, תביעות אנשי המחלקה לתרבות כי האשמתם תיבדק מחדש – ותביעות חברי הכנסת השונים כי תוקם ועדת חקירה חדשה – כולן נענו בשלילה. מסקנות ועדת פרומקין קבעו במפורש את אחריות המחלקה לתרבות, ולמעשה את אחריותם של חוגי תנועת הפועלים, לכפייה אנטי-דתית על ילדי העולים. אולם למעשה לא חולל דו"ח ועדת פרומקין כל שינוי ממשי במדיניותם של מפא"י וההסתדרות בחינוך ילדי העולים, ולמעשה התכוונו להמשיך ולפעול בדרכים שהיו מקובלות עליהן עוד מימי היישוב. בעקבות דו"ח הוועדה הסתפקו בפיטורי כמה פקידים ותו לא. יעיד על כך מקרה נס'ציונה שלא אירע אמנם במחנות עולים, אך הוא מעיד על בעייתיות דומה: ב-4 ביולי 1950 התפרסם בעיתון הצופה מאמר שכותרתו 'מכתב המדבר בעד עצמו'. הובא מכתב רשמי של מועצת פועלי נס'ציונה בחתימת מזכיר המועצה בנוסח הבא: 'ח"ג, נודע לנו כי רשמת את ילדך לבית ספר של זרם אגודת ישראל (מזרחי). אנו מניחים כי עשית זאת מתוך טעות. ולכן הנך נדרש לבקש מיד אצל הפקיד הרושם במועצה המקומית את העברת ילדך לזרם העובדים. באם לא תעשה זאת מיד נראה את

חברותך בהסתדרות כמפוקפקת. מערכת הצופה הוסיפה: 'מכתב בנוסח זה נתקבל על ידי כמה עשרות מתושבי נס־ציונה. שלושה מכתבים כאלה על שלושה שמות שונים שמורים במערכת.' על מקרה זה, הדומה למקרים שהוזכרו בדו"ח פרומקין, נערך דיון בוועדה המרכזת של ההסתדרות; פ' לוביאניקר פתח את הדיון וקבע:

ההסתדרות קבעה את עמדתה ... [ה]מורכבת משני חלקים: מצד אחד לפתח את בית הספר מזרם העובדים, מצד שני לעשות את הדבר ללא כפייה שהיא, אם אדמיניסטרטיבית או מצפונית ... ואני חושב כי בדרך כלל אנו שומרים על הקו הזה. אבל אין כלל בלי יוצא מן הכלל, ובין מאות העובדים המטפלים בסוגיה זו יש כנראה פה ושם חסיד שוטה החושב, שאם הוא יכבוש עוד כמה ילדים לזרם העובדים, זה יציל את ההסתדרות.

פ' בנדורי ממפ"ם המשיך באותו קו: 'כל לחץ באשר לבחירת הזרם הוא אנטי־מוסרי ... אולם מצטער אני שבפינות ובשטחים שונים ... קיים מעין "קשר של רמזים". זהו הרגל הנעשה טבעי.' א' שריד סיפר כי שוחח עם כותב המכתב מנס־ציונה ו'הוא נדהם ממש כאשר אמרתי לו שהיה זה משגה חמור מצדו'. חסקין אמר: 'ההסתדרות המכבדת את עצמה ואינה רוצה להישאר רמאית בעיני אחרים חייבת להגיב על מכתבים כגון אלה.' אולם יוצא דופן ובוטה בדיון היה יוחנן כהן, נציג העובד־הציוני, אשר טען:

אני חייב לומר לחברים, שהמציאות חמורה פי כמה ממקרה נס־ציונה ... יש עובדות לעשרות של כפייה מצפונית ולחץ כלכלי על חברי ההסתדרות בשטח החינוך ... יש בידי עובדות לא מעט המוכיחות, שמזכירי מועצות פועלים ומזכירי לשכות עבודה עושים מלאכת כפייה מצפונית בקשר לרישום לזרם העובדים. ואני רוצה לשאול את החברים, שאני מאמין בכנות הזדעזעוכם ובכנות רצונם לשמור על טוהר החיים בהסתדרות, אם הם רוצים להסתפק במשפט סמלי כדי לצאת ידי חובה, או רוצים לעקור מן השורש הופעות של 'בלקניזציה' בחיינו הציבוריים?

פ' לוביאניקר סיכם את הדיון בהחלטה על גילוי דעת ועל 'כינוס חברינו במחלקת החינוך ובמחלקה לארגון יחד עם החברים במועצות הפועלים לשם הסברת העניין'. בתשובה לתביעת 'כהן' לא להסתפק באזהרה לעתיד לבוא, אלא להודיע שייחקרו גם המקרים שקרו עד עכשיו' השיב לוביאניקר: 'כל מקרה שיובא לידיעת הוועד הפועל יימסר לחקירה ולהוצאת מסקנות לוועדת הביקורת.'¹³¹ לא ידוע לי על עריכת חקירות שכאלה.

'מקרה נס־ציונה' מוסיף עוד ראייה כתובה על כפייה אנטי־דתית מצד בעל תפקיד מקומי בכיר בהסתדרות. כיוון שאנו עוסקים בנושא שהיו לגביו עשרות רבות של עדויות בעל פה, אך יש מעט מאוד עדויות בכתב, יש במקרה זה כדי להוסיף על טיעונינו הכלליים. לדעתנו, הדיון בוועדה המרכזת של ההסתדרות, שנערך אחרי פרסום מסקנות ועדת פרומקין, מעיד על כך שלא היתה כוונה מוחלטת מצד חוגי ההסתדרות לחסל את הכפייה החינוכית האנטי־דתית. חברי נציג העובד־הציוני

בוועדה המרכזת, אשר התריע על עשרות מקרים דומים, בלטו בחריפותם, ואיש לא קרא להתאמץ ולחקרם עד תום.¹³²

הקרע הבלתי נמנע בין מפא"י לחזית־הדתית

כפי שאמרנו, נקבע כבר במארכ 1950 כי מחלקת התרבות תחדול מכל פעילות בחינוך ילדי העולים, אך למעשה המשיכה המחלקה לפעול עוד חודשים אחדים. כן דיווחנו כי באותו מועד הוסכם שכל ילדי התימנים יוגדרו כדתיים, אך המחנות עברו מן הארץ בקיץ 1950, ונציגי מפא"י בממשלה התעקשו על הניסוח הפורמלי וסירבו להחיל את ההסכם על ילדי התימנים בכל צורת התיישבות חדשה, במעברות ובמושבים החדשים.¹³³

אי האמון של אנשי החזית הדתית כלפי מפא"י בנושאי החינוך הלך וגבר, ובאוקטובר 1950 עמדה הקואליציה ביניהם על סף פיצוץ. אולם בסופם של דיונים התברר כי שני הצדדים אינם ששים לפירוק השותפות ביניהם. הושג הסכם קואליציוני מחודש ומנותה ממשלה חדשה. כאשר הציג ד' בן־גוריון את ממשלתו בכנסת (ד' רמו מונה כשר חינוך חדש במקום ז' שזר) התחייב, כי 'ממשלה זו תעשה כל אשר ביכולתה לעקור כל אפליה וכפייה בענייני כלכלה, חינוך, תרבות ודת מאיזה צד שלא תבוא'.¹³⁴ אבל אנשי 'החזית הדתית' לא הסתפקו בהבטחות בלבד, ולמעשה השיגו אז הישג שהבטיח מאז ואילך למפלגות הדתיות 'עצמאות והשפעה מלאה על החינוך הדתי על ידי מינוי מנהל אגף מיוחד לחינוך הדתי'.¹³⁵

גם אחרי הקמת הממשלה החדשה המשיכו אנשי ההסתדרות במאמציהם 'לכבוש' עוד ועוד עולים ולצרפם למסגרותיהם. מוסדות החינוך של זרם־העובדים־הדתי היו 'כלי כיבוש' מרכזי שבעזרתו קיוו לכבוש את בני העדות הדתיות־מסורתיות, ואמנם מערכת חינוכית זו צמחה פלאים בשנות המדינה הראשונות.¹³⁶ מאבקה של החזית־הדתית על חינוך ילדי העולים הוסב יותר ויותר ממאבק נגד 'החינוך האחיד' של המחלקה לתרבות למאבק נגד זרם־העובדים־הדתי. הם טענו שכל כולו אינו אלא צביעות, הסוואה, חינוך דתי בידי מורים לא דתיים ופיקוח חינוכי לא דתי.¹³⁷

בפברואר 1951 הגיע הקרע בין מפא"י ובין החזית־הדתית בנושא חינוך ילדי העולים לשיא חדש. אחרי שהשר רמו הודיע בשם הממשלה על סדרי רישום חדשים לבתי הספר לקראת תשי"ב, ולמעשה הודיע על ביטול ההסכם עם החזית־הדתית ממארכ 1950,¹³⁸ היה פירוק הקואליציה בלתי נמנע. השר מ' שפירא, בשם החזית־הדתית, קבע כי 'משרד החינוך הוא סימפטום של מחלה המקננת בגוף המדינה ... ואם חלילה במדינתנו יגבר הכלל של "כל דאלים גבר", הרי נהרוס בידינו את היקר לנו מכל, את מדינת ישראל'. בהתייחסו לוועדת פרומקין קבע שפירא, כי 'הוברר שנעשו מעשים שלא ייעשו, ואשר אי אפשר להסכים להם. במקום להוציא מסקנה מדין וחשבון כזה, שעלינו לפשפש במעשינו ולתקן את הטעון תיקון' מקטרגים על מחברי הדו"ח. 'במקום להסיק מסקנה, שצריך לתקן את הדבר וייתמו חטאים מן הארץ, אומרים ייתמו חברי הוועדה מן הארץ'.¹³⁹

המחלוקת בין מפא"י לחזית־הדתית בנושא חינוך ילדי העולים הביאה בסופו של דיון להתפטרות הממשלה: עמדות מפא"י לא זכו לגיבוי הכנסת, וברוב של 49 חברי

כנסת (נציגי סיעות הימין, הדתיים ומפ"ם) נגד 42 מנציגי מפא"י התקבלה הצעת 'הציונים הכלליים' שקראה לדחות את הודעת הממשלה כפי שנמסרה מפי שר החינוך והתרבות. בן-גוריון, אשר התריע מראש כי יראה בהצבעה בנושא זה הצבעת אמן בממשלה, הודיע על התפטרות הממשלה.¹⁴⁰ ביולי 1951 נערכו בחירות חדשות. לקראתן יצאה מפא"י במצע רעיוני חדש. נראה שהמפלגה היתה ערה לסלידה הציבורית שעוררה כל פרשת 'צידי נפשות' ילדי העולים – סלידה שהתחזקה בעקבות חשיפת העובדות בידי ועדת פרומקין. זו אחת הסיבות לכך שבמצעה החדש בנושאי חינוך ניצחו הדוגלים בביטול הזרמים בחינוך, והמפלגה קבעה: 'מפא"י רואה צורך בחינוך ממלכתי לכל ילדי ישראל. החינוך יושתת על העקרונות הבאים: שלטון המפלגות בחינוך יבוטל לחלוטין ... לילדי הורים דתיים יובטח אורח חיים דתי בבתי הספר.'¹⁴¹

סיכום

ועדת פרומקין מונתה בידי ד' בן-גוריון, במידה רבה בלידת ברירה. משך חודשים אחדים ניסו בן-גוריון, שזר ותכריהם להדוף התקפות ותלונות אשר באו מכל עבר על 'החינוך האחד' ועל הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים. אולם כאשר גברו הלחצים מצד העולים (אשר הגיעו עד לתקריות אלימות), מצד עסקני המפלגות הדתיות (אשר איימו לפרק את הקואליציה הממשלתית) ובמיוחד כאשר נגד המדינה הושמעה ביקורת קשה מטעם חוגים יהודיים כחול' (ביקורת שפגעה במעמדה המוסרי של המדינה החדשה ואיימה לפגוע במגביות הכספיות למדינה), לא נראתה לבן-גוריון דרך טובה יותר אלא למנות ועדת חקירה ממשלתית. באותה העת קיווה להרחבת הקואליציה הממשלתית ולהקטנת התלות בחוגים הדתיים.

הרכב ועדת פרומקין היה פחות או יותר מאוזן, אך דרך חקירתה לא היתה דרך משפטית אובייקטיבית. תלונות אישים ומוסדות, כי לא ניתן להם להשיב בוועדת החקירה על האשמות ספציפיות, היו נכונות.

ואף על פי כן, במסקנותיה העקרוניות צדקה הוועדה. דו"ח ועדת פרומקין הוכיח כי במקומות שונים ננקטה כפייה אנטי-דתית בידי חוגי ההסתדרות בעת חינוך ילדי העולים. כפייה אנטי-דתית זו היתה קודם כל פרי אמונה של אנשי תנועת הפועלים, שדרכם – דרך החלוצים החילוניים – היא היא הדרך האחת הנכונה לבניין הארץ. לא בכדי, כתב נחום לוין בפנקסו אחרי הדו"ח: 'תעודה חשובה מימי הביניים ... התקפת השמצה נגד כל המאור של ארץ-ישראל החדשה והמהפכה בישראל'. גם הוא וגם חבריו האמינו כי המהפכה הציונית פירושה לצאת מן הגולה ומן הגלותיות ולמרוד בדת ובמצוות השולחן ערוך'. הוא היה בטוח בדרכו, ולכן נפגע כל כך מהאשמתו. וכניסוחו: 'הצד האישי הוא חמור מבחינה מוסרית ... נניח – לא תודה! אך להיענש על ידי הרבי [בן-גוריון? שזר? – צ"צ] על אשר ניסיתי למצות את תורתו עד תומה ... על שהתעקשתי לייחד את עצמי בעניין אחד בלבד: עיצוב דמותה הרוחנית של הכנסת' [הכוונה: 'כנסת ישראל' – צ"צ].¹⁴²

נחום לוין ושניים מאנשיו נפגעו אישית ופוטרו בעקבות מסקנות דו"ח פרומקין. אולם תנועת העבודה כולה חשה עצמה נפגעת, ולכן ניסו למעשה למנוע את הפצתו

של הדו"ח המלא.¹⁴³ הפגיעה היתה פגיעה בדרך חינוכית ובפעילות מגשימה רבת שנים וכוללת. וכניסוחו של ח"כ ע' אסף בדיון על הדו"ח בכנסת: 'נסו לחשוב מה היה קיים במדינת ישראל בלעדי החלק ה"חופשי" הזה, בלעדי יצירתו ועבודתו החינוכית ... מה היתה דמות המדינה, מה היו ערכיה, מה היו הישגיה ומה היה כוחה בלעדי החלק הזה?' לאסף ולחבריו היה ברור כי תנועת העבודה, למן 'העלייה השנייה העובדת' ואילך, הקימה את המדינה ובנתה את כוחה החומרי והרוחני,¹⁴⁴ ולכן קבע: 'אנו איננו מוכנים בשום פנים ואופן לוותר על עצמנו, ככוח מחנך לגבי העולים, לקרוא אותם, להדריך אותם בדרךנו, כדי שיצרפו אלינו, כי אנו מאמינים שזו הדרך הנכונה.'¹⁴⁵

העובדה שבתוך מפא"י ובתוך חוגי ההסתדרות כמעט לא היתה מחאה על הכפייה האנטי-דתית כלפי ילדי העולים¹⁴⁶ קשורה גם בהתנהגותם של החוגים הדתיים. גם הם לא היו רק תמימים באמונתם,¹⁴⁷ וגם אצלם ניכרה שאיפה ל'כיבוש' ולחיוק עמדות פוליטיות ומפלגתיות. וכניסוחו של השר שפירא, מנהיג הפועל-המזרחי: 'העלייה בעתיד הקרוב ... זה מחנה רב ועצום שישנה את פני המדינה ... החילותי להאמין שלא רחוק היום והיהדות הדתית תהיה רוב בארץ ... נתגייס כדי להגיע למטרותנו, יצירת רוב יהודי דתי בארץ והרוב הזה קום יקום, בעזרת השם, בעתיד הלא רחוק.'¹⁴⁸ לקולות כגון אלו הקשיבו היטב בתנועת העבודה והשיבו להם בלשון בוטה ומהירה: 'החזית הדתית בתשוקות האקספנסיה שלה ... [וברצונה] לאגור כוח פוליטי על ידי הכנסת המוני עולים למסגרתה המפלגתית ולעשותם מנוף לאמצעי מלחמה בחילוניים ... כל תגזור עלינו "קולטור קאמפף". כל תכריח אותנו להתגוננות.'¹⁴⁹ שני הצדדים – החזית-הדתית ומפא"י – שניהם ראו בחינוך 'נשק',¹⁵⁰ ושניהם לחמו להשתלטות עליו.

יתר על כן, החוגים הדתיים היו מפולגים בתוכם מאוד, וברובם היו מרוחקים מעדות המזרח ומנוכרים להן. אנשי מפא"י חשו כי ניתן לכפוף את החוגים הדתיים – ואולי אף לפצלם – ועובדה היא כי כל אלה האחרונים התעוררו למלחמתם באיחור והסכימו להגיע לידי פשרה שקשה להעלות על הדעת שהיו נכונים לה בנושאים אחרים שהם 'ציפור הנפש' של כל אדם דתי. הם ויתרו, למעשה, על חינוך דתי לבני כל עדות המזרח ועמדו בעיקר על חינוך דתי לילדי התימנים.

ועדת פרומקין, אשר הוקמה כדי לפשר בין שני הצדדים, למעשה העמידה מראה מגדילה מול פני שניהם, וחזקה את הקיטוב בין הציבור הדתי לבין הציבור החילוני. העובדות אשר העלתה רק חידדו את העמדות המנוגדות של שני הצדדים. החוגים הפועליים-חילוניים, אשר כאמור היו בטוחים בצדקת דרכם, לא שינו באופן דרסטי את דרכם החינוכית בעקבות דו"ח הוועדה.¹⁵¹ החוגים הדתיים חשו, בין היתר עקב הדו"ח, כי עליהם להילחם יותר על חינוך דתי אוטונומי, שיהיה קשור ותלוי ככל האפשר במפלגותיהם. המשבר הפוליטי בין הצדדים הפך לבלתי נמנע, והביא לפירוק הממשלה הנבחרת הראשונה.

מסקנות ועדת פרומקין הגדילו את אי-הנחת הציבורית משיטת הזרמים בחינוך. אין ספק כי הן השפיעו הן על אנשי מפא"י והן על אנשי החזית הדתית,¹⁵² אשר לקראת

אמצע שנת 1950 גיבשו עמדה דומה שקראה להנהגת חינוך ממלכתי בשתי מערכות חינוכיות נפרדות: מערכת חילונית ומערכת דתית.

הערות

- ° על ועדת פרומקין נכתב מאמר אחד: ד' לויטן, 'ועדת חקירה ממלכתית ראשונה – החינוך במחנות העולים', ניב המדרשה, כ-כ"א (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 290-305. המחבר טעה: לא היתה זו ועדת החקירה הממשלתית הראשונה. אפילו בנושא חינוכי קדמה לה ועדת חקירה אחרת: ב-23 במאס 1949 מונתה ועדת חקירה בנושא בית היתומים דיסקין בירושלים. ועדה זו הגישה את מסקנותיה עוד ב-9 באוקטובר 1949. במאמרו של לויטן אידיוקים אחדים וגישה כללית המקבלת ללא כל ביקורת את טענות החוגים הדתיים. פרק חשוב מוקדש לוועדת פרומקין בחיבורו של א' דון-יחיא, שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים – המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז.
1. הממשלה החליטה על ועדת החקירה אחרי שלוש ישיבות שערכה בשבוע אחד: אחת ב-10 בינואר והשתיים האחרות ב-17 בינואר 1950. דין וחשבון של ועדת החקירה מצוי, בין היתר, בספריית יד בן-צבי, בגנון המדינה (רוה"מ, ג/III 5543/3631) ובארכיון הציוני (116 A/164) – [להלן: דו"ח פרומקין].
2. הקואליציה הממשלתית הראשונה הסתמכה על 73 חברי כנסת: 46 ממפא"י, 16 מהחזית-הדתית, 5 פרוגרסיביים, 4 מסיעת 'הספרדים', ו-2 בני מיעוטים שהיו מקורבים למפא"י.
3. ביטול הזרמים בחינוך התרחש למעשה בשני שלבים: בשלב הראשון, בשנים 1950-1951, גמלה ההחלטה הן במפא"י והן בחזית-הדתית, כי יש לשאוף לחינוך ממלכתי בעל שתי מגמות: מגמה כללית ומגמה דתית. השלב השני, הסופי, התרחש באוגוסט 1953 עם קבלת חוק חינוך ממלכתי בכנסת.
4. על יחסו של בן-גוריון לזרמים בחינוך, ראה מאמרו החשוב של ש' רשף, 'בן-גוריון והחינוך העברי והממלכתי', קתדרה, 43 (מאס 1987). וראה שם את הערתו: 'מחקר זה אינו עוסק במשא ומתן עם המפלגות הדתיות בעניין החינוך הממלכתי. ראוי לציין כי בן-גוריון התנגד כל העת ליצירת מסגרת עצמאית-ממלכתית לחינוך הדתי, אולם התוצאות מעידות כי נאלץ להשלים עם הקמתה של מסגרת כזו' (עמ' 103).
5. דו"ח פרומקין, עמ' 36-37. תפקידו של נחום לוין אחרי הקמת משרד החינוך והתרבות הוגדר באופן שונה במקורות שונים. ועדת פרומקין, אשר עמדה על כך, ציינה כי 'מר נחום לוין קרא לעצמו בתואר "מנהל (או "מנהל בפועל") מחלקת התרבות של משרד החינוך והתרבות". תוארו הרשמי כפי שקיבלנו משר החינוך הוא "מנהל המחלקה להנחלת הלשון וקליטה תרבותית של עולים"... כנראה שלמעשה עוד לא קיימת במשרד החינוך והתרבות מחלקה מלאה המרכזת את כל ענייני התרבות במדינה לכל גווניה וענפיה כמקבילה לאגף החינוך' (דו"ח פרומקין, עמ' 32).

6. מ' סיקרון, "העלייה ההמונית" – ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל, עולים ומעברות – 1948-1952, סדרת 'עידן', ירושלים תשמ"ז, עמ' 31. וכן ראה: ע' שמלץ, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים', פעמים, 39 (תשמ"ט), עמ' 21-22 [להלן: שמלץ].
7. עדות ד"ר ב' בן-יהודה, דו"ח פרומקין, עמ' 44.
8. ראה: י' גלבר, מולדת חדשה – עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים 1990, עמ' 296-313.
9. ראה שם, עמ' 313.
10. 47% מהעולים בשנת 1949 היו עולים מארצות המזרח, כ-110,000 עולים. הרוב המוחלט של העולים מארצות אלו – וכן מיעוט של עולי אירופה ואמריקה – היו מסורתיים ודתיים. על פי שמלץ, לעיל הערה 6, עמ' 22.
11. דו"ח פרומקין, עמ' 38-39.
12. בנושא הפטרנליזם כלפי העולים הזהירו יחידים כבר באותם ימים. וראה, למשל, את מאמרי ק' פרנקנשטיין וע"א סימון במגמות, כרך ב, 3 (אפריל 1951).
13. ד"ר ב' בן-יהודה, בעדותו בוועדת פרומקין הודה: 'המתנה היה טריטוריה סגורה של הסוכנות ... הדעה שהתהלכה היתה ש"הארציות" של העולים מתחילה כיום צאתם מן המחנה' (דו"ח פרומקין, עמ' 44).
14. 'החינוך במבחן קיבוץ הגלויות', דברי שיח, הרצאות ודיוני חברים, בית ברל תשי"א, עמ' 120.
15. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P161. וראה גם: ת' שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 189.
16. 'ישיבת סיעתנו בכנסת, המזכירות, חברינו בוועד הפועל של ההסתדרות וחברינו במליאת המרכז לחינוך', 26 בינואר 1950, ארכיון מפא"י, בית ברל [להלן: ישיבת הסיעה בכנסת + חברים, 26.1.50].
17. דברי הכנסת, II, ישיבה מיום ה-5 בספטמבר 1949, עמ' 1567.
18. ד' בן-גוריון, 'כור מצרף לעם', חזון ודרך, ג, עמ' 254-258, תל אביב תשי"א.
19. רבים מעולי תימן היו קנאים ביותר להלכה היהודית. התימנים היו מרוכזים בשכונות, במושבים ובמחנות, מגובשים יותר ובעלי כוח פוליטי רב יותר מכל העדות האחרות. כבר בכנסת הנבחרת הראשונה היו שלושה חברי כנסת יוצאי תימן: ז' גלוסקא (התאחדות התימנים), א' טביב (מפא"י; כאשר נפטר הורתה צמרת המפלגה ל-26!) איש להתפטר כדי שי' ישעיהו, גם הוא יוצא תימן, ייכנס לכנסת במקומו. וראה ישיבת מזכירות מפא"י מיום 4 במאי 1950, ארכיון מפא"י, בית ברל), ח' מגוריכהן (חירות). עולי תימן גם זכו לעצות ולסיוע מבני עדתם שהקדימו לעלות ארצה, מ-1881 ואילך. על הכוח הפוליטי המיוחד של יוצאי תימן בימי ראשית המדינה ראה בספרה של ח' הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות, תל אביב 1986.
20. ראה, למשל, את דברי מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות, מבכירי החזית-הדתית, י' רפאל: בדיון בישיבת ההנהלה הציונית ב-10 באפריל 1949 אמר בנוגע לאפשרויות העלייה היהודית מצפון-אפריקה: 'אין אנו מאחלים לעצמנו שזה יהיה המקור היחיד לעלייה' (הפרוטוקול – בארכיון הציוני המרכזי). כשבועיים אחר כך, ב-29 באפריל, חזר על כך

- בניסוח דומה 'אליבא דכולא עלמא אין אנו מוכנים שרק זו תהיה העלייה' (הארכיון הציוני המרכזי); ח"כ מינץ התריע בוועידה הארצית החמישית של פועלי-אגודת-ישראל-בארץ-ישראל ("ח אלול תש"י), כי מזלזלים מדי בבני עדות המזרח ואין קולטים אותם בפא"י. לחבריו אמר: 'יש לנו נוסחאות שונות. גם אנו לא מעורר אחד ... אם נזלזל בהם אין לנו יהודים אחרים ... אל יחשבו יהודי פולניה, הונגריה כי הם "דאס אויבערשטע פון שטויסל" (כלומר: החלק העליון של החומר הנכתש, ופירושו: העדית, השאור שבעיסה) ואין רשות לשום יהודי לפסול יהודי אחר. איננו יודעים מנין יבוא משיח צדקנו ... יש ... רבכות יהודים שעדיין ... לא נכנסו למסגרת שלנו, כי אין אנחנו יכולים לקבל אותם. ומה יהא עליהם? ... אנו נעביר שאלה זו לדיון במועצת גדולי התורה והיא תדון בכל השאלה הזאת'. בתוך: ב' מינץ, מבחר כתבים (בעריכת ג' הרפנס), א, תל אביב תשל"ז, עמ' קצז; הרב י"ל מימון, המנהיג הישיש של הפועל-המזרחי, קבע בריאיון במעריב ב-27 בנובמבר 1959: 'בין הספרדים קשה למצוא היום גדול אמיתי; אין כרגע! אף אנוכי כתבתי מפורשות: במאה השנים האחרונות ירדה היהדות הספרדית!'
21. אמנם בכנסת הראשונה פעלו כמעט כל המפלגות הדתיות במשותף בחזית-דתית אחת, אך חזית דתית זו היתה מפוררת ולא החזיקה מעמד אלא שלוש שנים. גם כימי החזית-הדתית רבו הזרמים החינוכיים הדתיים – זרם-ה'מזרחי' וזרם-אגודת-ישראל – התנגחו זה בזה וניסו לחטוף איש את ילדי רעהו.
22. אנשי החזית-הדתית חששו כי עם ניפוץ קשריהם עם מפא"י רוב נבחריו הכנסת הראשונה, ובעיקר מפא"י ומפ"ם, אשר יחד היה להם רוב בכנסת, עלולים להתאחד ולקבוע בארץ חוקים ומסגרות אנטי-דתיות שתהיינה אחר כך בכייה לדורות. בן-גוריון וחבריו נתנו להם 'שיעור' בכיוון זה כאשר בפרק הזמן שבין התפטרות הממשלה בפברואר 1951 ועד לפיזור הכנסת הביאו לכנסת שורה של חוקים שפגעו במפלגות הדתיות בנושאים כגון גיוס בנות, חוק שוויון האישה. וראה בנושא זה: מ' אונא, בדרכים נפרדות – המפלגות הדתיות בישראל, גוש עציון תשמ"ד, עמ' 218.
23. מכתב מיום כ"ח כסלו תש"ט, 30 בדצמבר 1948, בתוך תיק חינוך, תש"ט (גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים).
24. ראה גנזך המדינה, רוה"מ, ג/III/3632/5543.
25. דברי הכנסת, II, עמ' 1041–1042, ישיבה מיום 18 ביולי 1949.
26. שם, דיון מיום 26 ביולי 1949, עמ' 1141.
27. שם, עמ' 1142.
28. שם, עמ' 1155.
29. ח"כ ד"צ פנקס שימש כיו"ר ועדת הכספים. כתיבי הכנסת הראשונה בחרו בו כ'איש השנה'. וראה: ת' שגב, לעיל הערה 15, עמ' 206–208. וכן ראה על אישיותו ופועלו: י' רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, ירושלים 1981, עמ' 177; מ' אונא, לעיל הערה 22, עמ' 163–164; ד' בן-גוריון בכנסת ביום 18 באוגוסט 1952 ובספר שיצא במלאת שנתיים לפטירתו, השר ר' דוד צבי פנקס ז"ל(ללא שם עורך), תל אביב (ללא שנת הוצאה).
30. ראה מ' אונא, לעיל הערה 22, עמ' 163.
31. ד"צ פנקס ציטט את השאלתה שלו לוועדת החינוך מיום 28 בדצמבר 1949 בנאומו בכנסת ב-28 בפברואר 1950. דברי הכנסת, IV, עמ' 884.

32. שם, עמ' 885.
33. ראה במכלי המכתבים אל בן-גוריון מחודשים ינואר ופברואר 1950, ארכיון המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג].
34. על פי דברי שר החינוך שזר בישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26 בינואר 1950 (ארכיון מפא"י, בית ברל).
35. חברי ועדת הבדיקה מטעם ועדת החינוך של הכנסת היו ר' כהן (ויצ"ו), ד' נצר וי' סמילנסקי (מפא"י), ד"צ פנקס (התזית הדתית) וא' רויאל-נאור (חירות). וראה: א' דון יחיא, שיתוף וקונפליקט בין מחנות פוליטיים: המחנה הדתי ותנועת העבודה ומשבר החינוך בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 629 ואילך.
36. החוקרת איל כפכפי טוענת כי ועדת החקירה לא היתה אלא ניסיון מצדו של בן-גוריון 'להביא את האבסורד עד הסוף, להגדיל את רתיחת המשבר עד כדי כך שלא יוכל עוד להיפתר בתוך המסגרת הקיימת'. כלומר: לטענתה, בן-גוריון שאף להביא למימוש תכניתו רבת השנים לביטול הזרמים בחינוך ולהנהגת חינוך ממלכתי וניצל את ועדת פרומקין לצורך זה. אינני מקבל את גירסתה של כפכפי. בשונה מכפכפי טען החוקר אליעזר דון יחיא, כי שנה מאוחר יותר, בחורף 1951, שאף בן-גוריון להחרפת המשבר עם החוגים הדתיים. לטענה זו אני מסכים. אז היו לבן-גוריון שיקולים אחרים: הוא עייף מן המשבר המתמשך עם הדתיים וממאבקי הזרמים בחינוך, רצה בחירות חדשות, ודאג לקיומן ביולי 1951. בחורף 1951 כבר עמדה העלייה הגדולה לפני סיומה, המצב הכלכלי השתפר והשאלות שבפניהן עמדה המדינה היו שונות לחלוטין מאלו שבסוף 1949 ובראשית 1950. אז, אמנם, תרמה החרפת המשבר להשגת אחת ממטרותיו של בן-גוריון: ביטול הזרמים בחינוך. וראה: איל כפכפי, 'הפְּשֵׁט הדתי: הסיכוי שאבד', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 31 (קיץ-סתיו תש"ן), עמ' 83-85; א' דון יחיא, לעיל הערה 35, עמ' 755-768.
37. בלשכת מפא"י, ב"כ 2 בינואר 1950, דיווח ז' אהרונוביץ (ארו) על המצב במפלגה ובמדינה בראשית שנת 1950. הוא מסר את דבריו בלשכה, כי 'אין לו אפשרות להעלות אותם בישיבות המזכירות והמרכז, שהן פומביות למחצה, מחשש פן תצאנה לרחוב'. ובלשכה אמר: 'בענייני חוץ המשבר חמור מאוד. בשטח הכלכלי אנו מתקרבים למשבר קשה וחמור. אין לנו דיביזים. 1950 תהיה שנה חמורה מאוד. מכאן המאמצים הנואשים שהשקענו בעניין הרחבת הקואליציה. אינני חושב כי הקואליציה הנוכחית תוכל להעמיס על עצמה את המצב ההולך לקראתנו' (ארכיון מפא"י, בית ברל). בישיבת מרכז מפא"י, ב"כ בפברואר 1950, דיווח למרכז על פניות בן-גוריון למפ"ם ולציונים-הכלליים כדי שיצטרפו לקואליציה. במזכירות מפא"י, ב"כ 12 במארס 1950, הסביר ז' אהרונוביץ מדוע נכשל משא ומתן קואליציוני בן ארבעה חודשים עם מפ"ם (ארכיון מפא"י, בית ברל).
38. מינויו של ג' פרומקין לתפקיד בא בהמשך למכתב שכתב לו ד' בן-גוריון ביום 30 באוגוסט 1949: 'לפי הצעתי קיבלה הבוקר הממשלה החלטה למלא את ידי ראש הממשלה למנותך מינוי של כבוד לאחת הוועדות הממשלתיות המתאימות' (אב"ג, תיקי המכתבים). מכתב זה הוא סופה של פרשת חקירה שהתנהלה נגד פרומקין, שבעקבותיה לא מונה לשופט בבית המשפט העליון בעת המעבר מן השלטון הבריטי לשלטון העברי בארץ-ישראל. וראה גם: ת' שגב, לעיל הערה 15, עמ' 213; וכן: ר' בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל אביב 1990, עמ' 422; ג' פרומקין עצמו כתב בסוף ספרו האוטוביוגרפי דרך שופט בירושלים כי פרש

- מכס המשפט מרצונו. תל אביב תשט"ו, עמ' 474
39. מלכתחילה היתה כוונה למנות שני חברי מפא"י לוועדה, אולם 'שטרית הקים סקנדל', ואיש מפא"י השני הוחלף באיש סיעת 'הספרדים' (ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל).
40. גנוז המדינה, ג/7263/33/5.
41. ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון בית ברל.
42. היה משקל מסוים, אם כי מוגבל, גם למוזכיר הוועדה. בתחילת עבודת ועדת פרומקין היו פניות שונות להחליפו בטענה כי התימנים מפחדים להעיד בוועדה בגלל נוכחותו וקשריו עם מוסדות המפלגה וההסתדרות. וראה בעניין זה את מכתבו 'המרגיע' של ג' פרומקין לוועדה לפעולה במחנות מטעם החזית הדתית המאוחדת' מיום 1 במארכ 1950. גנוז המדינה, רוח"מ, ג/5543/3631 III. יש להניח כי גם אחרי המכתב היו יוצאי תימן שחששו להעיד.
43. שניים מחברי הוועדה, ח"כ א"ח שאג וח"כ י' בן-צבי, שהיו מוכרים בציבור ביושרם הרב, הצהירו בישיבה הראשונה של הוועדה כי למרות זיקתם הפוליטית הברורה הם יפעלו לתוצאות אובייקטיביות של החקירה. ח"כ שאג אמר: 'אם כי אני שייך לאחד החוגים הדתיים, אבל אני קובע, שאכן, בוועדת החקירה, משקיבלתי עלי את המינוי, נטלתי על עצמי להיות אובייקטיבי לגמרי. כאן עלי להשתחרר מכל מחשבה והשפעה מצד מישהו ... הננו בכחינת בית משפט, בית דין, ועלינו להיות חופשיים מכל השפעה. אני מקווה, שכך גם יהיה' (פרוטוקול ועדת החקירה, ישיבה א', 25 בינואר 1950, הארכיון הציוני, 116 A/164, עמ' 5). וח"כ בן-צבי אמר: 'אנו באים כאן לקבוע עובדות, ובשטח זה נדרשת מאתנו אובייקטיביות מוחלטת, מבלי שתהיה על כך השפעה מצד השקפות או אינטרסים של כל מפלגה' (שם, עמ' 7).
44. ח"כ ציולינג, דברי הכנסת, IV, עמ' 678, ישיבה מיום 31.1.50.
45. שם, ישיבה מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1758-1759.
46. ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50 (ארכיון מפא"י, בית ברל).
47. שם.
48. שם.
49. שם.
50. דו"ח פרומקין, עמ' 1.
51. לכן-גוריון היה ניסוח משלו של משימות הוועדה: 'מתפקידה של הוועדה לחקור שלושה דברים: (א) טענות נגד כפייה דתית במחנות, אם היו מקרים כאלה או לא. (ב) היא צריכה לברר את מקורות ההסתה נגד הממשלה בקשר עם המחנות. (ג) היא צריכה לברר מנין החלה ההסתה באמריקה. היא צריכה לברר שתי טענות: (1) טענה נגד מנהלי המחנות, כאילו הם הכניסו כפייה דתית; (2) התעמולה שהתנהלה נגד הממשלה ונגד מנהלי המחנות.' ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
52. דו"ח פרומקין, עמ' 6.
53. השופט לשעבר פרומקין אמנם פתח את הישיבה הראשונה של הוועדה בקריאת פקודת ועדות החקירה, סעיף 5, ועמד על כך שכל עדות לפניו כמות כעדות בבית משפט. אולם תהליך חקירת העדים לא דמה לתהליך חקירתם בבית דין (פרוטוקול ועדת החקירה, ישיבה מיום 25.1.50, הארכיון הציוני, '116 A/164).

54. מכתבו של ד' בן־גוריון לח"י שפירא, 7 ביולי 1950, אב"ג, תיקי המכתבים.
55. דו"ח פרומקין, עמ' 9.
56. גם בשלב אחר יש עדות כתובה על התערבותו של בן־גוריון בדרכי עבודת הוועדה. במכתב שכתב לשופט פרומקין ביום 27.3.50 קבל בן־גוריון על 'החלטת ועדת החקירה בדבר סירובה לדרוש הטלגרמות הקשורות למחקרה' וטען כי 'לאחר שהוועדה קיבלה על עצמה התפקיד אין היא רשאית להימנע מחקירה העלולה להעמיד אותה על מקור ההסתה' (אב"ג, תיקי המכתבים).
57. עדות השר שזר, דו"ח פרומקין, עמ' 9-13.
58. בעיתון דבר מיום 12 בינואר 1950 הופיעה ידיעה תחת הכותרת 'הופרכה העלילה בעניין בית־ילד'. בידיעה נכתב: 'ה"מקרים" שעליהם סופר בהצופה ... נתבררו אתמול בירור יסודי. שר החינוך והתרבות, ז' שזר, הגיע אתמול בשעות הצהריים למחנה ממקום ההבראה, ובמשך שעות אחדות ... הוברר שוב, ללא צל של ספק, שכל המאורעות והמקרים לא נוצרו, אלא כדי לספק חומר שהוא חיוני מאוד בשעה זו לאנשי "המזרח" במסעם הפוליטי לכיבוש המונופולין על חינוך ילדי העולים.'
59. לגזיזת הפיאות – כמה שנים אחרי השואה – היו כמובן קונוטציות חמורות במיוחד בארץ ובעולם היהודי. אולם היו רבים שהתייחסו לנושא זה בחומרה פחותה. למשל ח"כ בן־ציון דיננברג (דינור), שיתמנה שר החינוך מה־7 באוקטובר 1951, אמר בנאום בכנסת ביום 6 במארס 1950: 'חבר הכנסת פנקס תלה כאן בוקי־סרוקי בפיאות התימנים ואמר כי זוהי אינקוויזיציה. הוא הביא ראיה: מנהל במחנה אמר כי בארץ־ישראל אין זה מתאים לגדל פיאות כאלה. לדעתי זוהי גם דעתו של מר פנקס. גם הוא אינו מגדל פיאות כמו התימנים. רבי שמואל מוהליבר הציע פעם, בשעה שבא לבקר בעקרון, שהאיכרים לא יגדלו פיאות כה עבות, כי אין זה מתאים לאקלימה של ארץ־ישראל. לפי התיאוריה של מר פנקס היה גם רבי שמואל מוהליבר אינקוויזיטור' (רברי הכנסת, IV, עמ' 931).
60. גם ח"כ ד' נצר ידיעה לפסוק בעת דיון פנימי במפא"י בתחילת עבודתה של ועדת פרומקין, כי 'מקצצים פיאות לילדים ... ברור שזה נעשה מטעמי בריאות ולא מתוך מלחמה בדת' (ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל).
61. דו"ח פרומקין, עמ' 114.
62. שם, עמ' 13.
63. ישיבת סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
64. עדות השר שפירא, דו"ח פרומקין, עמ' 13-15.
65. עדות השר לוי, דו"ח פרומקין, עמ' 15-18.
66. אגודת־ישראל היתה מפלגה אשכנזית בעיקרה. זיקתה לעדות המזרח היתה רופפת. בשבועות של הסערה הציבורית הגדולה שהה השר לוי, מנהיג אגודת־ישראל, בארצות־הברית. הוא חזר ארצה רק בראשית ינואר 1950.
67. עדות ח"כ פנקס, דו"ח פרומקין, עמ' 18-25.
68. טענתו של ח"כ פנקס, ולפיה ההסתדרות מימנה עובדים במחנות העולים, היתה נכונה רק בחלקה. האמת היתה, שאנשי מפלגות הפועלים, ובעיקר אנשי מפא"י, הוכנסו לתפקידים שונים אשר היו קשורים לקליטת העלייה בזכות השתייכותם המפלגתית. את משכורתם קיבלו ממוסדות שונים: ממשלת ישראל (למשל: ממשרד החינוך), הסוכנות היהודית,

- התנועות ההתיישבותיות וכו'. מיעוט קטן בלבד קיבל את משכורתו ישירות מן ההסתדרות.
69. פרוטוקולים של דיוני ועדת פרומקין מצויים בארכיון הציוני המרכזי, 116A/164.
70. דו"ח פרומקין, עמ' 58. על נוסח זה של הוועדה מעיר בחריפות י' גורפינקל (גורי) במאמרו בהפועל הצעיר, 'בעקבות חוברת אחת' (הפועל הצעיר, 33 [תשי"א]).
71. על 'ועד הישיבות' כתבה הוועדה: זהו 'ארגון שבו מאוחדות מספר גדול של ישיבות, לדבריהם למעלה משישים, מהן מהוותיקות בארץ כמו "עץ חיים", ומהן ישיבות שעברו ארצה מהגולה כמו "ישיבת פוניבז'", "מיר" וכו'. הארגון כולו נקרא בשם ועד הישיבות ובראשו עומד הרב הראשי לארץ-ישראל, הרב הרצוג'. דו"ח פרומקין, עמ' 25. וכן ראה על 'ועד הישיבות' בספר: ישראל הדתית – בעיות, מפעלים, אישים, א, תל אביב תשי"ד, עמ' 149–150.
72. דו"ח פרומקין, עמ' 60.
73. ראה: דברי הכנסת, V, עמ' 1601, ישיבה מיום 5.6.50; עמ' 1655, ישיבה מיום 7.6.50; עמ' 1699, ישיבה מיום 13.6.50; עמ' 1723, ישיבה מיום 14.6.50; שם, VI, עמ' 2191, ישיבה מיום 12.7.50; עמ' 2267, ישיבה מיום 19.7.50; שם, VIII, עמ' 1052, ישיבה מיום 12.2.51.
74. דו"ח פרומקין, עמ' 65. יעקב ישראל דה-האן, איש אגודת-ישראל, נרצח בירושלים ב-30 ביוני 1924. וראה בנושא זה בספרו של מ' פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל תרע"ח–תרצ"ח/1918–1936, ירושלים תשל"ח, עמ' 274 ואילך.
75. דברי הכנסת, V, עמ' 1723, ישיבה מיום 14 באוגוסט 1950.
76. בדיון אחר בצמרת מפא"י אמר בן-גוריון: 'נפגוש את היהדות הזאת, שהיא לגמרי מאקלים אחר, מאקלים מחשבתי ותרבותי אחר, מאקלים אפוף באטמוספירה מסורתית. מדוע לא נהיה מסוגלים לגשת אליהם בלי פגיעה באטמוספירה זו, והאם אטמוספירה דתית פוגעת בערכים שלנו? ... סכנות גדולות יותר מקלריקליות עומדות בפנינו ... האם אין אנו מסוגלים לפתוח את לבנו ולקבלם בצורה יפה ובצורה הרצויה להם... השאלה היא אם רוצים אנו לדחוף את העלייה הזאת שהיא תהיה העיקרית במשך השנים הבאות, מצד אחד לזרועות חירות והמזרחי ומצד שני לזרועות הקומוניסטים ... אין אנו רק אחת מהמפלגות, אנו – המדינה ... המדינה חייבת לפגוש בצורה אחרת את העליות השונות. בפניה האינטרס הגדול, עליה לדאוג לכל אזרחיה, לכל מנהגי אזרחיה אלה. אין אנו יכולים לעקור את אותם הדברים שנראים בעינינו כתפלים. נכון, לי כשלעצמי נראית הנחת תפילין כתפלה, אבל לו – לאותו יהודי שבא עכשיו – היא אחד הדברים העיקריים. לי אכפת אם ישתרש היישוב הזה בעבודה, בחקלאות ובחיי הארץ ... עלינו להבין יותר את הנפש של העלייה הזאת. עלייה שהיא תהיה העיקר במשך חמש השנים הבאות. אני דורש יותר הבנה, דאגה והסתגלות חברית בעניינים שהם נפשיים ואינם פוגעים בעניינים הנפשיים שלנו. אני דורש זאת למען נוכל ביתר הצלחה ומתוך אמון גדול יותר להנחיל להם את הערכים שלנו.' משתמע שעבור בן-גוריון אי ההתנכלות למנהגי הדת של עולי המזרח היתה גם טקטיקה: גם אמצעי כדי לא לגרום מחיצה בינם ובין ערכי תנועת העבודה (דיון בסיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל). וראה גם הערה 131.
77. ישיבת מזכירות מפא"י, 1 ביוני 1950, ארכיון מפא"י, בית ברל.

78. על כך שהעובדה הדתי היתה תנועה מקורבת למפא"י ותלויה בה תעיד העובדה שבדיון בלשכת מפא"י ב־16 בנובמבר 1948 הוחלט להקציב לה מכספי המפלגה כדי לסייע לה במערכת הבחירות לכנסת הנבחרת הראשונה. ישיבת לשכת מפא"י, 16 בנובמבר 1948, ארכיון מפא"י, בית ברל. וראה מאמרי "זרם העובדים הדתי" – תולדות ניסיון שנכשל לבניית גשר בין חילוניים לדתיים, העומד להתפרסם בתשנ"א בספר לזכרו של ש' רשף ז"ל, עורכים: א' כשר ור' שפירא, הוצאת אוניברסיטת תל אביב. במאמר יובהר ביתר פירוט הקשר בין העובדה הדתי למפא"י.
79. דו"ח פרומקין, עמ' 29–30.
80. מכתב לח' חסקין וליון מיום 30 בנובמבר 1949, ארכיון העבודה, מכון לבון, 208 IV, זמני 5497.
81. ארכיון יד יצחק בן־צבי, 1/7/22. תודתי למר ש' רובינשטיין, מנהל הארכיון, אשר סייע לי בחשיפת מקור זה.
82. למשל, דו"ח פרומקין, עמ' 70–76, 82–88 ועוד.
83. שם, עמ' 78, 79.
84. שם, עמ' 80.
85. שם, עמ' 80.
86. שם, עמ' 77, 81, 82.
87. שם, עמ' 69–70.
88. שם, עמ' 34.
89. דיון בישיבת סיעת מפא"י + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
90. ארכיון יד בן־צבי, 1/7/22.
91. דו"ח פרומקין, עמ' 34–35.
92. דיון סיעת מפא"י בכנסת + חברים, 26.1.50, ארכיון מפא"י, בית ברל.
93. שם, עמ' 35. נ' ליון נשאל בידי הוועדה 'מיהו דתי?' ותשובתו היתה כאילו מוסכמת על הכול: 'דתי פירושו שומר מצוות מעשיות, מתפלל, שומר שבת וכל מה שידוע על איש דתי'. ואף על פי כן הגדרתו – שלפיה 77 מורים היו דתיים – לא היתה מוסכמת כלל וכלל על הוועדה. אגב, בדיון בסיעת מפא"י בכנסת + חברים ב־26 בינואר 1950 הביא נ' ליון נתונים אחרים ודיבר על 83 מורים דתיים מתוך 157 מורים. ז' שור, שר החינוך והתרבות, הביא לוועדה נתונים שונים במקצת, ולפיו היו 77 דתיים מתוך 170 מורים (דו"ח פרומקין, עמ' 55). על אחד המורים אשר הופיע לפני הוועדה ו'ראה צורך להתייצב כדתי' נכתב: 'היה יסוד מבוסס לוועדה להתייחס בספק רק [כנראה 'רב' – צ"צ] לדבר זה', דו"ח פרומקין, עמ' 56. עיתון דבר מיום 20 בפברואר 1950 מוסר דברים אחרים: 83 מורים דתיים מבין 157 מורים.
94. דו"ח פרומקין, עמ' 55–56.
95. שם, עמ' 36.
96. שם, עמ' 38.
97. שם, עמ' 39–40.
98. שם, עמ' 57.
99. שם, עמ' 41.

100. שם, עמ' 113-116.
101. השר שזר היה חולה בסך הכול כשלושה חודשים, מראשית אוקטובר 1949 עד לסוף דצמבר 1949 (עלפי ארכיונו הפרטי של ישעיהו אברך ז"ל - מכתבו למר ש' ארזי מיום 22.12.49 בעניין דירה לשר שזר בירושלים בעקבות מצבו הבריאותי. תודתי לגב' פולה אברך על הרשות לעיין בארכיון).
102. השר י"מ לויין התלונן בכנסת כי אלדמע, רכז התרבות שהוכרח להתפטר, קיבל משרה מכובדת יותר וכי כך אין הציבור למד, 'שהכפייה בענייני דת אסורה' (דברי הכנסת, VII, עמ' 44, דיון מיום 17 באוקטובר 1950). גם ח"כ ד"צ פנקס הגיש שאילתה בנושא זה לשר החינוך והתרבות. השאילתה נענתה רק אחרי חצי שנה (הוגשה ב-11.6.50 - נענתה ב-11.12.50) בידי השר החדש, דוד רמז. לטענת השר 'מיניו של מר אלדמע כמנהל בית החינוך של זרם העובדים במגדל גד והתפטרותו מתפקידו הקודם חלו כחודשיים לפני הדיון בממשלה בעניין זה [תוצאות חקירת ועדת פרומקין? - צ"צ], והוא משמש מאז ככהונתו החדשה וזכה להוקרה ולהערכה' (דברי הכנסת, VII, עמ' 402, ישיבה מיום 11 בדצמבר 1950).
103. דו"ח פרומקין, עמ' 116-117.
104. מכתבי בן-גוריון 1/2/50, אב"ג.
105. פרטים על התהליכים הפוליטיים עד להסכם בין מפא"י לחזית הדתית ראה בעבודתו של א' דון יחיא, לעיל הערה 35, עמ' 615-669.
106. ההסכם התקבל בישיבת הממשלה מיום 14 במארס 1950. פירוט ההסכם ראה שם, עמ' 669.
107. פירוק מחנות העולים והקמת ה'מעברות' החל במאי 1950.
108. ראה, למשל, מכתבו לי' שפירא מיום 7.7.50 (אב"ג, מכלי המכתבים).
109. דברי הכנסת, V, דיון בכנסת מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1761.
110. שם, VIII, דיון מיום 14 בפברואר 1951, עמ' 1105.
111. שם, VII, דיון מיום 17 באוקטובר 1950, עמ' 42.
112. שם, שם, דיון מיום 17 באוקטובר 1950, עמ' 44.
113. שם, V, דיון מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1767.
114. על יחס תנועת החירות למסורת היהודית ניתן ללמוד בין השאר מחזור המזכירות הכללית של התנועה מיום 7.12.48. בחזור נכתב לפעילים ברחבי הארץ: 'אחד מיסודות תנועתנו ומלחמתנו בעבר היה כיבוד מסורת עמנו. יסוד זה אפשר שבשורותינו יילחמו כל בני העם, אם אלה היו חניכי הישיבות או חניכי בתי הספר הכלליים. תנועת החרות, אשר ינקה את תורתה ממסורת עמנו תמשיך בדרך זו ... עלינו להזהיר את חברינו שעליהם לנקוט בכל האמצעים הדרושים ולמנוע כל הפרעה של חוקי ישראל ... לא לחלל שבת ... לשמור על הכשרות ... וגו'.' (ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ה-1, תיק 9/2/I). יחד עם זאת, מן הראוי לציין כי בסיעת חירות בכנסת הראשונה היו גם נציגים שלחמו נגד הדת והמסורת היהודית (כגון ח"כ ע' ז'בוטינסקי וח"כ ה' קוק).
115. דברי הכנסת, V, דיון בכנסת מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1758-1760.
116. שם, VIII, דיון מיום 12 בפברואר 1951, עמ' 1044-1045.
117. שם, V, דיון מיום 19 ביוני 1950, עמ' 1760-1761.

118. שם, VIII, דיון מיום 12 בפברואר 1951, עמ' 1038-1040.
119. שם, שם, דיון מיום 13 בפברואר 1951, עמ' 1076.
120. שם, שם, עמ' 1077.
121. שם, שם, עמ' 1087-1089. בספרו חוקה לישראל, דת ומדינה, ירושלים 1988, עמ' 211, כתב ז' ורהפטיג כי בן-צבי אמר לו במרירות: 'אם חברי מפא"י רצו דווקא בדו"ח הנראה בעיניהם, היו צריכים לשלוח משהו אחר כחבר בוועדה.' מ' אונא, בספרו כדרכים נפרדות..., לעיל הערה 22, עמ' 202, העיד כי בן-צבי הגיב על הקצף שיצא נגדו בפשטות: 'קיבלתי את הדברים כי נוכחתי שכך אכן היו.'
122. דברי הכנסת, VIII, דיון בכנסת מיום 14 בפברואר 1951, עמ' 1104-1105.
123. ראה: דבר, 15 ביוני 1950.
124. גנוך המדינה, רה"מ ג/43/5558/3885.
125. ראה: דבר, 18 ביוני 1950.
126. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P161.
127. שם.
128. ראה: דבר, 15 ביוני 1950.
129. הכוונה לי' אברך שכיהן באותה תקופה כמוזכר כללי של משרד החינוך.
130. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P161.
131. ישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות מיום 6 ביולי 1950.
132. חודשים אחדים מאוחר יותר יצא ד' בן-גוריון בתקיפות נגד מעשי האונס והכפייה האנטי-דתית שביצעו חברי מפלגתו. בדיון בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י אמר: 'אם זוהי עובדה [שנותנים לילדים דתיים חינוך חופשי - צ"צ], ויש לי רושם שזוהי עובדה במקומות רבים ... זהו עוול ומשגה פוליטי חמור ... לי יש חשש שזה לא מתוך הכרה מעמדת [שרוב ילדי העולים נרשמים לזרם-העובדים - צ"צ]. ויש בענין זה מקרים רבים של מעשה אונס ... אני חושב שבמקומות רבים חברינו משתמשים במעשי אונס באימים [צריך להיות: אימים - צ"צ] של עבודה ובאימים של התישבות, ונרשמים. אני יודע מקרים כאלה כי חברים ספרו לי שעשו זאת. חברים טובים, ישרים והגונים ומסורים מאוד, אנשי התישבות, שעשו זאת מתוך נאמנות ... גם אחרים משתמשים במעשי אונס, אבל לא איכפת לי, כי מאחרים צריך למנוע את זאת בכוח, ואצל חברינו אין צורך למנוע זאת בכוח, אלא בכוח פנימי. לא צריך לעשות זאת, שמשתמשים בשלטון הכלכלי במקום שהוא ישנו ואני אומר, כי השלטון הזה ילקח מאתנו אם נשתמש בו כך ... זה לפי דעתי ענין חמור למדינת ישראל, מפני שאם כבר בראשיתה היא תשען על חמס - וזה חמס - נצול חולשה של אדם - זה בכל אופן אם לא יחריב את מדינת ישראל הרי יהרוס את האפשרות של הגמוניה של פועלי ארץ ישראל במדינה' (הוועדה המדינית של מפא"י, 12.50.31, ארכיון בית ברל).
133. ביום 11 ביולי 1950 כתב ד"ר א' אורבך, מנהל המדור לחינוך במחנות העולים, במכתב לשר הפנים: 'נראה לי כי ייתכן שלפי הפירוש שניתן למושג מחנה עולים בספר החוקים, הוא איננו כולל מעברות וגם לא מחנות מעבר. אולם אין ספק שכונת המחוקק לא היתה, שבו במקום, שעד לתאריך מסוים נקרא מחנה עולים ולמחרת הפך להיות מחנה מעבר ושבו נשאר אדם התושבים, ישנו את סדרי החינוך שנקבעו, יבטלו את בית הספר שהוקם בהתאם לרישום לפי מגמות, יתחילו רישום חדש לפי זרמים ויקימו בתי ספר זרמים. כן

קשה להניח שעולי תימן המוצאים למעברות יידרשו לגלות עם השינוי הזה בקיאות בתורת הזרמים. פירוש כזה מבטל למעשה את כל הסדר ענייני החינוך במחנות כפי שהחליטה עליו הכנסת ... ועדת השרים לחינוך במעברות חייבת להיכנס בעובי הקורה ... ד"ר אורבך, שחזה נכון כי מפא"י תיאהז במלים 'מחנות עולים' ותסרב להחיל את ההסכם על יישובי העולים האחרים, התפטר מתפקידו בסוף יולי 1950. ההתפטרות באה כמחאה על מדיניות הכפייה האנטי-דתית שהונהגה בחינוך ילדי העולים (גנזך המדינה, משרד החינוך, ג/1215/796).

134. דברי הכנסת, VII, דיון בכנסת מיום 30 באוקטובר 1950, עמ' 102.
135. הצטיטה היא מדברי ח"כ א' מזור, איש החזית הדתית, אשר הבהיר בכנסת את העובדה כי מפלגתו נכנסה מחדש לקואליציה 'מתוך בטחון שממשלה זו תראה כאחד מתפקידיה הראשונים לעקור כל שמץ של כפייה והעברה על הדת' (דברי הכנסת, VII, דיון מיום 31 באוקטובר 1950, עמ' 111). יש לציין כי החזית-הדתית תבעה עוד בשלהי שנת 1949 כי או שיוקם 'משרד מיוחד לחינוך הדתי עם שר מיוחד בראשו', או שיוקם 'אגף אוטונומי מיוחד לחינוך הדתי במשרד החינוך והתרבות'. אולם אז מפא"י הורידה מעל הפרק את שתי התביעות. וראה: הצופה, 14 בדצמבר 1949. מ' סאמט בספרו הקונפליקט אודות מיסוד ערכי היהדות במדינת ישראל, ירושלים 1979, עמ' 4 כותב: [האגף לחינוך דתי] 'הפך במרוצת השנים, תוך כדי הרחבת סמכויותיו, לממלכה בפני עצמה'.
136. 'בשנת 1948 היו 11 בתי ספר [של זרם-העובדים-הדתי] ... בקיץ 1949 היו 16 בתי ספר ... בינואר 1950 היו 21 בתי ספר, 40 מורים, 1000 תלמידים ... ביוני 1950 היו 36 בתי ספר, 85 מורים, 2000 תלמידים ... בדצמבר 1950 היו 46 בתי ספר, 142 מורים, 3000 תלמידים ... במרץ 51: 53 בתי ספר, 200 מורים, 4300 ... בינואר 1952: היו 78 בתי ספר, 270 מורים, 7200 תלמידים ... ב-1.53: 84 בתי ספר, 384 מורים, 8500 תלמידים, 12 כיתות גן, 12 גננות, 250 תלמידים' (על-פי: מ' עץ חיים, קיצור תולדות חינוך זרם העובדים [הדתי], ארכיון העבודה, IV 215, תיק 1139).
137. ראה, למשל, בספר: ג' בתי-היהודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים 1979, עמ' 617: 'בתי-ספר אלה היו למעשה חילוניים בהסוואה דתית ובאו כדי לסמא את העיניים'.
138. דברי הכנסת, VIII, דיון מיום 5 בפברואר 1951, עמ' 980-983.
139. שם, דיון מיום 12 בפברואר 1951, עמ' 1040-1041.
140. שם, דיון מיום 14 בפברואר 1951, עמ' 1109-1110.
141. מצע מפא"י לקראת הבחירות לכנסת השנייה (ארכיון מפא"י, בית ברל).
142. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, ארכיון נחום לויך, P161.
143. אפילו ח"כ י' גורפינקל (גורי) כתב כי קרא תחילה את דו"ח פרומקין ... בעיתונם של פועלי-אגודת-ישראל שערים (הפועל הצעיר, 30 [תשי"א], עמ' 10). כל חברי הכנסת קיבלו את הדו"ח, שהוגש ב-9 במאי 1950 רק אחרי שבועות אחדים, אחרי שתבעו זאת מעל דוכן הכנסת בדיון שהתקיים ב-12 ביוני 1950.
144. כמודעת בחירות ערב הבחירות לכנסת השנייה כתבה מפא"י: 'הדברים כפשוטם: אנחנו (ההדגשה שלי - צ"צ) בעזרת כוחות בונים ויוצרים ביישוב, בתנועה הציונית ובעם השגנו את המדינה, ניצחנו במלחמה, הרחבנו את גבולות הארץ ... וגו'. הארץ, 10 ביולי 1951. גם מודעת הבחירות מעידה על אמונתם המוצקה של אנשי תנועת העבודה כי הם שבנו את

המדינה וביצרו את כוחותיה.

145. דברי הכנסת, VIII, דיון ב־12 בפברואר 1951, עמ' 1039.
146. מ' אונא, בספרו בדרכים נפרדות..., עמ' 194, כתב: 'האופייני למצב הדברים, ולדעתי גם המחריד, שלא נמצא אף אדם בעל סמכות מבין הלא דתיים, שיתריע על הסכנות הקשורות בדרכי הקליטה המוטעות בהן הלכו.'
147. א' לובראני, איש מחלקת התרבות, כתב בדבר ביום 6 בפברואר 1950 'באוזני ועדת החקירה'. בין היתר כתב לובראני: 'ננית, כי באמת ובתמים נחרדו חוגי החרדים ... מה היו חוגים אלה חייבים לעשות לפני הזעקות, המחאות והתביעות? חייבים היו לגייס כאן בארץ תפילין וארבע כנפות ולחלקם בין יושבי המחנות ... אולם חוגי החרדים לא כן עשו. דומה הדבר, כאילו זה עתה נודע להם שמץ דבר על קיומם של מחנות עולים בארץ. כאשר עד כה, קרוב לשנתיים מאז קיומם של מחנות עולים בארץ, לא מצאו לנכון לבקר בהם ... אמנם מונו במחנות משגיחים על הכשרות במטבחים ... אולם למעלה מזה לא מצאו לנכון לזעוק.' כן טען לובראני כי משרד הדתות, בראשות הרב מימון, שהתבקש לספק צורכי דת לעולים השיב: 'לצורכי הדת של הפרט, כגון ספרי תפילה, טליתות וארבע כנפות, חייב הפרט לדאוג.'
148. מתוך דברים בוועידה העשירית של הפועל-המזרחי, ו-11 מ'מר-חשוון תש"י (הארכיון לציונות דתית, מוסד הרב קוק, ירושלים). וראה גם: השר ח"מ שפירא: דיוקנו של מדינאי דתי (עורך: ש' דניאל), תל אביב 1980, עמ' 146. וכן: מ' אונא, לעיל הערה 22, עמ' 11.
149. יונה קוסוי (כסה), 'מסביב לפולמוס החינוך', הפועל הצעיר, 21 בפברואר 1950. וראה גם מ' סאמט, לעיל הערה 133, עמ' 54: 'האורתודוקסים החלו להשתעשע בתקוות שהעלייה החדשה תגביר את משקלם החברתי וכוחם הפוליטי הריאלי. וכך יתממש בידם חזון מדינת התורה בדרך דמוקרטית. ארץ-ישראל העובדת ובמרכזה מפא"י, שנבנו בעבר מקליטת העלייה, נתמלאו אימה לנוכח התחזית לאבדן ההגמוניה הפועלית בארץ.'
150. כניסוחה של ח"כ ד' נצר בכנסת: 'נכון, זהו נשק. החינוך הוא נשק חשוב מאוד.' (דברי הכנסת, IV, דיון מיום 6 במאס 1950, עמ' 936).
151. מ' אונא בספרו בדרכים נפרדות..., עמ' 220, כתב: 'הציבור הלא דתי לא חש מעולם את עומק הזעזוע שעבר על הציבור הדתי בגלל הדברים שקרו בפרשת החינוך הדתי במחנות העולים. על כן גם לא הבין את הרקע הנפשי של הוויכוח שהתנהל במשך כל השנים בשאלת החינוך הדתי. מה שקרה במחנות הושמט מדעתו.' לעניות דעתי, הכותב צודק בקביעותיו.
152. ראשון אנשי החזית-הדתית שקרא לביטול הזרמים בחינוך ולהנהגת מערכת חינוכית ממלכתית חילונית ודתית היה ח"כ מ' אונא, במאמר בהצופה מיום 5 במאי 1950. על הצעה זו חזר ח"כ ד"צ פנקס בכנסת ביום 13 בפברואר 1951. ד"ר יצחק רפאל הלוי עציון טעה, כאשר טען בספר הזיכרון שיצא כאשר מלאו שנתיים לפטירת ד"צ פנקס השר ר' דוד-צבי פנקס ז"ל תל אביב (לעיל הערה 29), כי ח"כ פנקס היה הראשון לפרסום הצעה זו (עמ' ע"א).